

EYÜP'TE YATAN BİR BÜYÜK DEVLET ADAMI SOKOLLU MEHMET PAŞA

Dr. H. Fahrünissa (ENSARİ) KARA

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Şehir Planlama Müdürlüğü'nden emeklidir. İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Matematik (Fizik) bölümü ve İ.D.G.S.A. Mimarlık Y.O.'den ve İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi'nden mezundur. İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Mimarlık Tarihi Programında doktora yapmış, İmar ve İskan Bakanlığı Büyük İstanbul Nazım Plan Bürosu'nda araştırmacı, plancı, teknik yönetici, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Boğaziçi İmar Müdürlüğü'nde plancı, Eyüp Belediyesi Planlama Müdürlüğü'nde plancı, müdür yardımcısı, müdür, İstanbul Belediyesi Şehir Planlama Müdürlüğü'nde müdür yardımcısı, müdür olarak çalışmış, aynı müdürlükten 1997 yılında emekli olmuştur. Yayınlanmış yazıları bulunmakta olup, çeşitli sempozyum ve seminerlere bildirilerle katılmıştır.

*Çekiç seslerinin
gaza tekbirleriyle
zafer naralarıyla
kılıç , nal şakırtılarıyla
yarıştığı
muzaffer, mesut devir*

Beş Şehir – A.H. Tanpınar

EYÜP'TE YATAN BİR BÜYÜK DEVLET ADAMI SOKOLLU MEHMET PAŞA

Kuruluşu fethedene kadar inen Eyüp semti, Hz. Halid bin Zeyd Ebu Eyyub el Ensari Hz.leri ile birlikte anılır. İslamiyetin kurulduğu dönemlerde verilen mücadelelere katılması ve özellikle Hz. Peygamber'i Medine'ye göçtüğünde evinde misafir ederek kutsal mihmandarlık payesine erişmesi ile İslam dünyası ve tarihinde özel bir saygı ve ün kazanan Hz. Halid; Hz. Peygamber'in, Konstantinopolis'in fethedilerek İslam alemine katılmasını ve o fethi gerçekleştirecek olan kumandan ve askerleri ulu sayan kutsal hadis-i şerifinin de verdiği coşku ile gerçekleştirilen Arap kuşatmalarına iki kez katılmış ve 80 küsur yaşlarında katıldığı H.48/49 (M.618/619) tarihli kuşatmada surların dibinde vefat ederek kalmıştır¹.

İstanbul'un fethi ise Osmanlı padişahı Fatih Sultan Mehmed'e nasip olmuştur. Fatih Sultan Mehmed fetihden sonra ilk iş olarak Hz. Halid'in kabrini buldurarak türbesini ve türbe yanında İstanbul'un ilk selatin camii olan Eyüp camii yaptırmıştır (1458/1459). Cami yanına eklettiği medrese odaları, hamamı ve medrese içinde 1000 kadar kitap hediye ederek kurduğunu kütüphanesi ile oluşturduğu külliye çevresinde ilk sur dışı yerleşmesi olan Eyüp semti gelişmiştir. Fatih, fetihle birlikte İmparatorluğun başkentini Edirne'den İstanbul'a taşıyarak (1456/1457), dünya

1: Sokollu Mehmet Paşa Külliyesi'nin Eyüp'te yerleşme dokusu içindeki konumunu gösteren yukardan görünüşü.

ölçüsünde bir Osmanlı-Türk - İslam imparatorluk merkezi olarak hazırlamaya başladığı İstanbul'da, şehri tamamen bir Türk - İslam kimliğine kavuşturmak için güdümlü bir imar ve iskan politikası uygulamaya başlamıştır. Bu kapsamda hocası Akşemseddin'i burada oturmaya teşvik ederek Eyüp'e de hak ettiği önemi verdiğini göstermiş ve Bursalıları Eyüp'e yerleştirerek semtin gelişmeye başlamasını sağlamıştır. İstanbul'un fethinden sonra Padişahın da teşviki ile Eyüp'e yerleşen Hoca Akşemseddin, bir süre burada oturduktan sonra doğduğu yer olan Göynük'te (Bolu) yerleşerek yaşamaya başlamış ve orada vefat ederek gömülmüştür (Ölüm tarihi 1459'dur. Göynük'teki tarihi Süleyman Paşa Camii'nin bahçesinde medfundur.).

Fatih'den sonra gelen Osmanlı sultanları da, Hz. Peygamber'e olan yakınlığı ve İslam'ın yayılmaya çalışıldığı o dönemlerde verdiği mücadele ve hizmetlerinden dolayı İslam dünyasında ayrı bir kutsal yeri olan bu zat için besledikleri derin saygı ve sevgiyi, göstermekte kusur etmemişler, devletin başına geçtiklerinde, cüluslarından sonra, Taklid_i seyf denilen kılıç kuşanma

2: Sokullu Mehmet Paşa türbesi ile medresenin dersanesi arasındaki revaklı bağlantı

törenlerini², Hz. Peygamber'e duydukları saygının güçlü bir ifadesi olarak, Hz. Halid'in makamında (türbesi) yerine getirmişler ve Eyüp'te meydana getirdikleri seçkin eserler ile Eyüp'ü ihya etmeye çalışmışlardır. R.E.Koçu, bu konuda; "...Ondan sonra gelen Osmanlı padişahları da her birisi teberrüken Eyüp civarında bir güzel eser bina ederek oralarını cennet gibi bir makam yapmışlardır...." demektedir(2, s.5465). Onları takip eden devlet ricali ve varlıklı kesimden kişiler de Eyüp'e verdikleri önemi, burada kurdukları mimarlık ve kültür tarihinde önemli yer tutan hayır yapıları, bu yapıları yaşatmak için kurdukları vakıflar, özel konut yapıları v.b. ile ortaya koymuşlardır.

17. yy. Gezgini Evliya Çelebi de seyahatnamesinde Eyüp'ü; "...Eyüp şehrinin suyu, havası güzel, kadın ve erkeklerinin güzelliği medhedilir. Ayan ve eşrafı çoktur. Halkın çoğunu bilginler meydana getirir. Eyüp şehrinin has ekmeği, kaymağı, yoğurdu, şeftalisi ve kaysısı meşhurdur. Eyüp avlusundaki çınar ağaçlarına yuva yapan balıkçıl kuşları, her sene başlarından ikişer tel tüyü

baştan başa nurlu Eyüp kubbesi üzerine bırakarak hediye ederler..." ifadesi ile tanımlamaktadır (3, s.277-278). Gerçekten fetihle birlikte kurulan Eyüp, süreç içinde giderek gelişmiş, sultanların, ricalin, ulema sınıfından kişilerin, sanat ve düşünce adamlarının yaşadıkları mimarlık ve kültür tarihinde önemli eserler bıraktıkları zengin bir semt haline gelmiştir.

15. yüzyıldan sonra ve özellikle Kanuni Sultan Süleyman döneminden başlayarak, Haliç kıyıları, dolayısıyla Eyüp-Bahariye sahilleri, sultanlara, hanım sultanlara ait sahil sarayları, rical ve varlıklı kişilere ait yalı ve köşkler ile dolmuştur. 17. Yüzyılda Osmanlı hanedan kadınlarının iktidar dışı üyelerinin geleneksel olarak Eski Saray'da ikamet ettikleri, yüzyılın ikinci yarısında IV. Mehmed ve Sultan II. Mustafa'nın saltanat dönemlerinde, saray halkının tümüyle Edirne'de kaldığı, 1703'de Sultan III. Ahmed'in tahta geçmesinden sonra ise sultanların, hanedanın kadın üyeleri ile birlikte bir anlamda Topkapı sarayını uzun sürelerle terk ederek, Haliç ve Boğaz kıyılarındaki sahil sa-

raylarında sayfiye amaçlı ikamet etmeye başladıkları bilinmektedir. Bu dönemlerde Haliç ve Boğaz sahilleri, sultanları da uzun süre ağırlayan sultan kızları, kız kardeşleri, kardeş kızlarına ait saraylar ile dolmaya başlamıştır (4, s.109-118).

A.D.Refik, o dönemde bu sahillerin sahil sarayları ile süslü olduğuna değinerek; "... Bahariye'nin pembe erguvanlar ile göz alan sahillerinde birçok müzeyyen ve rengarenk kaşaneler vücuda getirildi..."demektedir (5, s.28-32). Bu arada Osmanlı padişahlarının yaz günlerinde Haliç gezilerinde uğrayıp dinlendikleri, bir biniş kasrı mahiyetinde olan Bahariye kasrı da inşa edilmiştir. M.B. Tanman ise; "...Özellikle yakınında bulunan Sadabad'ın imar edildiği ve revaç bulunduğu Lale Devri'nde, Bahariye'nin yıldızı parlamış ve 18. yüzyılın sonlarına kadar bu parlaklığını muhafaza etmiştir..." demektedir (6, s.353).

A.D. Refik, Haliç sahillerindeki sultan sarayları, yalı ve kasırlardaki yaşamı ise; "...Üçüncü Ahmed kış mevsimini Yeni Saray'da geçirirdi. İlkbaharın parlak güneşi İstanbul'un taravetli yeşilliklerini yaldızlamaya başlar başlamaz, bazen Karaağaç köşküne, Tersane bahçesine, bazen de Eyüb'e Valide Sultan köşküne giderdi....Lale açılırken, Üçüncü Ahmed'in yalı sefaları, binişleri bütün tantanası ile başladı...." diye anlatmaktadır (5, s.22,28,37). Eyüp'ün sosyal yaşantısında tarihsel geçmişinden günümüze süren diğer bir özelliği de; Hz. Halid bin Zeyd Ebu Eyub el Ensari'nin manevi anısına hürmeten kurulmuş bulunan bu beldenin, İstanbul'da türbe, açık türbe, hazire ve mezarlıkların en yoğun ve sayıca çok

3: Sokullu Mehmet Paşa türbesi ve önündeki hazire

olduğu bir yerleşme olmasıdır. Diğer birçok Roma Bizans şehirlerindeki gibi İstanbul'da da şehir surlarının hemen dışının Bizans başkentinin nekropol bölgesi olduğu, Türk-İslam döneminde de bu özelliğini koruduğu bilinmektedir. İslam dünyasının bu kutsal sahabe si ile birlikte, Arap kuşatmaları esnasında sahabeden başkalarının da şehit düşerek surların dışında buralarda kalması ile adlarına türbe ve makamlar yapılmış; kurulduğundan bu yana, padişah, padişah eşleri, çocukları dahil, devlet ricali ve devrinin ileri gelenlerinin ve bunların yanı sıra geniş bir halk kitlesinin de son istirahatgahını burada aramasına neden olmuş, sonuçta Eyüp, İstanbul'un en büyük nekropolü olma özelliğini bugüne kadar korumuştur³.

Bizans şehri surlarının dışında, İslam dünyası için kutsal bir anı ve simgesel bir değer etrafında kurulan bu seçkin yerleşme bölgesi, tarihsel süreç

içinde 16. yy. sonuna kadar, giderek en önemli ve Galata hariç en yoğun surlu yerleşmesi olmuştur. 17. Yüzyılda ise, Haliç’de büyüyen diğer yerleşme alanları ile birlikte Eyüp de artık bir şehir halini almıştır [8, s.33, 35].

Burada yaşayan ve burayı geliştiren Türk-İslam tarihinin ve döneminin bu önemli şahsiyetlerinin bıraktıkları, vakıf kanalı ile korunan ve işlevini sürdüren; camii, tekke-zaviye medrese, kütüphane, imaret, sıbyan mektebi, hamam, çeşme v.b. hayır yapıları; köşk, yalı v.b. sivil mimarlık yapıları gibi Kültür ve Mimarlık Tarihimiz içinde önemli bir yer tutan tek veya külliye halindeki seçkin eserler, Eyüp’ün geçmişteki, sosyal, kültürel yaşantısının zenginliğini yansıtmaktadır.

Eyüp’te yer alan bu eserlerden birisi de; Osmanlı devletinin en önemli ve başarılı devlet adamlarından olan, Kanuni Sultan Süleyman, Sultan İkinci Selim ve Sultan Üçüncü Murad dönemlerinde sadrazamlık yapmış bulunan, Kanuni Sultan Süleyman’ın torunu ve Sultan II. Selim’in kızı İsm-i han Sultan ile evlenerek saraya damat olan Sokul-

lu Mehmed Paşa (1505-1579) tarafından Mimar Sinan’a yaptırılan ve mimari üslubu ile Osmanlı Klasik döneminin seçkin eserlerinden olan “Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi”dir.

Devşirme bir devlet adamı olan ve sarayda Enderun mektebinde yetişmiş bulunan Sokullu Mehmed Paşa, R.E.Koçu’nun da belirttiği üzere, Sultanlar ve diğer devlet ricalinden kişiler gibi, Eyüp’e verdiği önemi, burada Mimar Sinan’a küçük zarif bir külliye inşa ettirmek suretiyle (1568/1569) buraya hizmet getirerek ortaya koymuştur. Sokullu Mehmed Paşa’nın, Külliyesi dışında, Eyüp’te yaptırdığı dört çeşme daha vardır.

Üç Osmanlı Padişahı döneminde sadrazamlık makamında bulunan ve saraya damat olmuş olan kendisi de, Osmanlı Klasik dönemi üslubunun seçkin örneklerinden olan ve Mimar Sinan tarafından yapılmış bulunan Külliyesi’nin türbesinde metfun bulunmaktadır [9, s.72-75].

Sokullu Mehmed Paşa’nın yetiştiği ve Osmanlı devlet idaresi içinde yer alarak etkin bir şekilde hizmet verdiği

4: Sokullu Mehmet Paşa Medresesi’nin revaklı avlusu.

Revaklar bugünkü kullanımına göre kapatılmıştır.

dönem, devletin; siyasi, idari, ekonomik, sosyal ve kültürel boyutları ile her cephesinde geliştiği, topraklarını genişlettiği, tarihte “Osmanlı Devletinin Yükselme Devri” diye geçen dönemdir. Bu dönem; Kültür ve Mimarlık Tarihi’ne “Osmanlı Klasik Dönemi” olarak yansır. Bu dönemde üretilen yapıtlar; mimari tasarım, malzeme, iç ve dış mekan süslemeleri ve kent dokusu içindeki yerleşimlerinin kent dokusunun oluşumunda yansımaları ile; Osmanlı Klasik tarzının rafine ve olgunlaşmış sosyal yaşam, kültür, sanat ve biçimini sergiler.

Osmanlı ve dünya tarihinin gelmiş geçmiş en büyük mimarlarından olan Mimar Sinan da, bu dönemde yaşamış ve Osmanlı Klasik Dönemi’nin, bu gün Dünya kültür mirası ölçüsünde olan en seçkin eserlerini, başta İmparatorluğun merkezi İstanbul olmak üzere memalik-i Osmaniye topraklarının her yerinde vermiştir. Eyüp’te yer alan ve Sokullu Mehmed Paşa tarafından yaptırılan Külliye de bir Mimar Sinan eseridir.

Mimar Sinan ve Sokullu Mehmed Paşa, Osmanlı Devleti’nde aynı dönemde yetişmiş ve döneminin, kendi alanlarında son derece başarılı iki devlet görevlisi olup, devşirme olarak alınmışlar ve Acemi Oğlanlar Ocağı’nda, Sarayda Enderun Mektebi’nde yetişmişlerdir.

Dolayısıyla, bu dönemi ve Sokullu Mehmed Paşa’yı anlayabilmek için; Osmanlı devletinin, yönetimden mimariye her alanda başarılı olduğu Osmanlı Yükselme Devri ve Klasik Dönemi (XVI. yy.)’ne damgasını vuran bu iki Osmanlı büyüğünün yetiştiği; devşirme ve “acemi oğlanlar ocağı” ile Osmanlı saray yapısı ve Enderun Mektebi’ne ve Sokullu Mehmed Paşa’nın devlet görevinde bulunduğu dönemdeki icraatlarına, aşağıda kısaca değinilmiştir.

Osmanlı Saray Yapısı ve Enderun

Bursa fethedilip merkez haline getirilmeden önce, Osmanoğulları’na ait özel bir saray yoktu. Osmanlı Beyi, diğer emirler gibi kendi aile halkı ile birlikte bir evde oturur, beyliğin ileri gelenlerini ve teb’asını burada kabul ederdi. İşler, bu mütevazı evde görüşülürdü. Bu şekildeki bir ikametgâhın, muhafız vs. gibi fazla sayıda yardımcı kimselere de ihtiyacı yoktu. Nitekim bir katip, birkaç çavuş, haberci ve az sayıda bir muhafız grubu, bütün işleri görmeye yetiyordu. Yaz aylarında, genellikle bey evinin karşısındaki ulu çınarların serin gölgelikleri, toplantı yeri olurdu. Yaz mevsimindeki bu toplantılar, Osmanlıların Söğüt bölgesine yerleşmeden önceki göçebelik dönemini hatırlatıyordu. Zira bu dönemlerde, aşiretin ileri gelenleri açık havada, beyin çadırının önünde toplanıp işleri görüşüyor ve bir karara varıyorlardı. Bununla beraber zaman zaman sefer veya herhangi bir sebeple hareket halinde bulunan beyler, eski Türk âdetlerine göre at sırtında da toplantılar yaparlardı. Böyle toplantılarda sadece şifahî kararlar verilirdi. Bey, Cuma günleri Cuma namazında hazır bulunurdu. Bu, beyin teb’asıyla görüşmeye, onların dert ve şikâyetlerini dinlemeye vesile olurdu. Bu dönemdeki bütün âdet ve merasimler, Oğuz töresince icra olunurdu.

Orhan Bey, Bursa’yı feth edip iş başına geçtikten sonra beyliği her sahada teşkilâtlandırmaya çalışmıştır. Bu nedenle bazı araştırmacılar, Osmanlı Devleti için, onun döneminden itibaren bugünkü mânâda “devlet” denebileceğini, kaydederler.

Gerçekten, Osmanlı Devleti, gelişip büyüdükçe, hükümdarlarının oturdukları saraylar da bu gelişmeye paralel

olarak büyümüş ve ihtişamları artmıştı. İlk Osmanlı sarayı, mütevazı bir şekilde Bursa'da yapılmıştı. Bundan sonra Edirne'de saraylar inşa edilmişti. İstanbul'un fethinden sonra Fâtiḥ Sultan Mehmed tarafından bugünkü Bâyezîd'de İstanbul Üniversitesi'nin bulunduğu sahada bir saray yaptırılmıştı. Fakat daha sonra beğenilmeyen bu sarayın (Eski Saray) yerine Marmara ile Ha-liç arasında bulunan birinci tepe (Sarayıburnu) üzerinde yeni bir saray inşa edilmişti. Fâtiḥ'ten sonra gelen Osmanlı padişahları, 1400 metre uzunluğunda "Sûr-i Sultânî" denilen yüksek ihata duvarı ile çevrili olan ve Yeni Sarayı adı verilen bu sarayda (Topkapı Sarayı) ikamet etmişlerdir. Fâtiḥ Sultan Mehmed tarafından inşasına başlanılan Topkapı sarayı, XIX. yüzyıl ortalarında Dolmabahçe Sarayı'na taşınincaya kadar yaklaşık dört asra yakın Osmanlı padişahlarına hizmet etmiştir. Topkapı sarayı; padişahın ailesine mahsus daireler (harem), Enderûn ve dış hizmetlerle alâkalı Birûn adı verilen üç kısımdan teşekkül etmekteydi ⁴.

Bunlardan Enderun, Osmanlı Devleti'nde XV. asır ortalarından itibaren medrese dışında en köklü ve sağlam ikinci eğitim kurumu durumundaydı. Sarayın, Enderûn halkını, devşirme denilen bazı Hıristiyan teba çocukları ve ya harplerde esir alınıp yetiştirilen gençler meydana getiriyordu. Bunlar, devşirme kanununa göre sekiz ila on sekiz yaşları arasında toplanıp önce Enderûn dışındaki; Edirne Sarayı, Galatasaray ve İbrahim Paşa Sarayı'nda eğitilirler, terbiye ve tahsil görüp Türk-İslâm âdet ve geleneklerini öğrendikten sonra Enderûn'daki ihtiyaç ve kıdemlerine göre Yeni Sarayı'daki küçük ve büyük odalara verilirlerdi.

Bunlar, burada da tahsile devam edip saray âdap ve erkânını öğrendik-

ten sonra yeteneklerine göre Seferli, Kiler ve Hazine odalarından birisine çıkarılırlardı. Bundan sonra da en mümtaz oda olan Has oda gelirdi. Kiler ve Hazine odasındaki eskilerin, yani kıdemlilerin seçtikleri çocuklar, boşluk oluştuğunda buraya verilirlerdi veya zamanları gelince kapıkulu süvarisi olarak dışarı çıkarılırlardı. Bu odaların en ilerisi ve mümtazı olanı Has oda idi ki, asıl Enderûn ağaları buradaki hizmetlilerdi.

Osmanlı devletinin kurumsal yapısı kapsamında, devşirme sistemi ve "acemi oğlanlar ocağı" müessesesi önemli bir yer alır. XVIII. asır ortalarına kadar devşirmeler, Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet yapısı içinde önemli bir rol oynamışlardır. Devletin en yüksek mevkilerinin, devşirmelerin elinde olduğu söylenebilir. Devşirmeler, "acemi oğlan" sıfatıyla, Enderun Mektebi'nde, Galatasaray, İbrahim Paşa sarayı ile Edirne ve Gelibolu'da, saray bahçelerinde yetiştirler, Enderun'da olanları seçme olur ve ileride yüksek mevkilere geçerlerdi.

Ö. Aksoy; "Çok dikkate değer bir husus da, Fatih Sultan Mehmed tarafından kurulan Enderun'a gideceklerin sadece "acemi oğlanlar" arasından seçilmesi, yani bunların yabancı ve devşirme olmalarıdır.

Bugün bizler için çok yabancı olan ve doğru bildiğimiz birçok prensiple bağdaşmayan bu sistem, titizlikle uygulandığı sürece şüphesiz ki Osmanlı Devleti'nin siyasi ve kültürel alandaki kudretinin en mühim unsurlarından birisi olmuştur.

Böylece üzerlerinden her türlü aile, gelenek ve örf baskısı kaldırılmış olan çocuklar, kabiliyetleri denenerek, en küçük yaştan itibaren en gözde hocaların elinde ve daima olayların en içinde yaşayarak, yapacakları işlere hazırlanı-

yorlardı.

Bütün bu çeşitli öğrencilerin bir yerde toplanması ise, nakkaşlıktan kemankeşliğe, sazanelikten silahşörlüğe, mimarlıktan hattatlığa kadar her faaliyet kolunda bir paralellik, bir ifade birliği yaratıyordu ki, bu bize şimdi erişilmez gibi görünen şaheserleri bıraktı” demektedir (11, s.56-57).

Diğer taraftan Anadolu ve daha sonra Rumeli’de çoğunluğu teşkil eden Türkler, toprağa bağlı ve sipahilikle imtiyazlı oldukları için saray hizmetlerinde kullanılmazlardı⁵.

Ayrıca Enderun denilen “iç saray”da istihdâm edilmek üzere seçilen devşirmelere “iç oğlanı” da denilmekteydi. “İç oğlan” denilmesi, İç Saray’da istihdâm edilmelerinden kaynaklanmaktadır. Bunlara “saray acemi oğlanları” veya “celeb” de denilmektedir⁶. Ayrıca burada istihdâm edilecek devşirmeler, Enderûn Mektebinde yetişmekteydiler. Yani Enderûn aynı zamanda devlet adamı yetiştiren bir fakülte durumundaydı. Nitekim buradan yetişen devlet adamları arasından pek çok beylerbeyiler ve sancakbeyleri çıkmıştır.

Gerçekten “iç saray”da çalışacak personel, sır tutmalı, eli ayağı düzgün olmalı, yalancı ve hâin insanlar olmamalıydılar. İşte bütün bu özelliklere sahip devşirmeleri “iç oğlanı” adıyla tespit edebilmek için bugün Kriminoloji veya benzeri ilimlerin yerine Osmanlı döneminde de İlm-i Sîmâ veya İlm-i Kıyâfet denilen bir ilim dalı vardı. Elinin, ayağının, gözünün ve kulağının özelliklerine göre, bir insanın ahlaki yapısı az çok tespit edilebilmekteydi. İşte Enderûn denilen İç Saray’da çalışacak “iç

5: Sokullu Mehmet Paşa Medresesi'nin revaklı geçişinin içerden görünüşü. Revaklar bugünkü kullanımına göre kapatılmıştır.

oğlan” denilen personel, bu konuda uzman olan kişilerce seçilmekteydi. “Gilmân” veya “iç oğlan” denilmesinin bir sebebi de, burada bugünkü gibi kadın personel çalıştırılmamasından olmalıdır.

“İç oğlan”lar, değişik hizmetleri görmekteydiler. Bu hizmetlerden biri de yukarıda bahsi geçtiği gibi, Has Oda’nın hizmetlerini görmektir.

Gerçek Has Oda, Enderun odalarının birincisi ve en itibarlısı olup, Fâtihtan tarafından personel mevcudu otuz kişi olmak üzere kurulmuştur. Daha sonra diğer Padişahlar tarafından genişletilmiştir. Has oda Harem’de değil Enderun’da yer almaktaydı. Has Oda’da Hırka-ı Sa’âdet ve diğer mukaddes emânetler bulunmaktaydı. Has Odalıların asıl vazifeleri de Hırka-ı Sa’âdet daire-sini süpürmek, tozunu almak, mübârek gecelerde güzel kokularla donatmak

6:Sokullu Mehmet Paşa Medresesi ile türbesi arasındaki iç avlu ve hazire

ve gül suyu serpmek, Kur'ân-ı Kerim okumak, Padişaha ait hizmetleri görmek yani Saray içinde Padişahın özel personeli olmaktı.

Osmanlı sarayında "iç oğlanı" istihdamı Yıldırım Bâyezid zamanından itibaren başlamıştır. "İç oğlanları"nın bedenî eğitimlerine de önem verilirdi. Ok atmak, mızrak kullanmak, cirit ve çomak oynamak, binicilik gibi hareketler, o dönem için başlıca bedenî hareketler olarak kabul ediliyordu. Dolayısıyla bu personel kuvvetli, çevik ve dayanıklı olurdu. Bazen odalar arasında müsabakalar yapılırdı. Bunlar, mensup oldukları odalara göre hizmet ve sanat öğrenirlerdi.

Öyle anlaşılıyor ki, "iç oğlanları" Sultan II. Murad zamanına kadar silah eğitiminden başka eğitim görmüyorlardı. Bu dönemde ise saray, Osmanlı Devleti'nin; kültürel, siyasî ve askerî gelişiminin ana yönlerini belirleyen önemli bir faktör olmuştur. Bu bakımdan saray, en parlak ilim merkezlerinden biri haline gelmiştir.

Birun erkanı ise, Osmanlı sarayının dış hizmetlerine bakan ve sarayda yatıp

kalkma mecburiyetinde olmayıp dışarıda evleri bulunan kimselerdir. Bunlar, padişah hocası, hekimbaşı, cerrahbaşı, göz hekimi, hünkâr imamı gibi ulemâ sınıfından olanlarla; şehremini, matbah-ı âmire emini, darphâne emini ve arpa emini gibi mülkiyeden olan sivil vazife sahipleri idi. Bunlardan başka sarayın Enderûn dışındaki hizmet erbabından olup emir-i alem, kapıcılar kethüdası, çavuşbaşı, mirahur, bostancı ve bunların maiyetinde bulunan memurlar da "Bîrûn" erkânı içinde yer alıyorlardı.

Bîrûn'da hizmet eden ilmiye sınıfı ile "ağayan-ı bîrûn" yani dış ağaları denilen ağalar, sarayın Harem ile Enderûn kısmının haricindeki yer ve dairelerde oturup işlerini görürlerdi. Akşam olunca da evlerine giderlerdi. Bunlar, Enderûn ağaları gibi sıkı bir disipline tabi olmadıkları gibi, sarayda yatıp kalkma mecburiyetleri de yoktu. Bunlardan isteyenler sakal da bırakabilirlerdi. Bîrûn teşkilâtının bütün tayinleri, sadr-ı azam tarafından yaptırılırdı (10).

Devşirme Usulü - Acemi Oğlanlar Ocağı Müessesesi

Osmanlı saray yapısının bir parçası olarak "Devşirme Usulü - Acemi Oğlanlar Ocağı" müessesesine kısaca baktığımızda; "kapıkulu" denilen sınıfı devşirmeler teşkil ediyorlardı.

Yeniçeriler ve topçular ile diğer ocaklarda olan kullar, genellikle devşirmelerden teşkil ediyordu ve bunların başka bir sınıftan olması yasaktı.

Devşirmeler ise, Arnavut, Boşnak, Rum, Bulgar ve Ermenilerden olup, bunlardan başkaları da devşirme olmazdı, yasaktı.

Osmanlı -Türk tarihinin XVII.yüzyıla ait önemli kaynak eserlerinden olan (Sultan IV. Murat'a verilen bir rapor) Koçi bey Risalesi'nde; "Devşirme'den iptida; kızıl aba ile gelen acemileri İslam ayini (Müslüman usul ve adeti) gereğince Türkçe lisan öğretmek için, ağaları marifetiyle ikişer floriye Türkistan'a (yani Türklerin yaşadıkları köyle-re) satarlardı ve İstanbul'da bunlar için inşa olunan saraylara ağaları koyarlardı. Dört beş seneden sonra defterleri ile buldukları yerlerden toplanıp her bir ocağa arzu ve meyillerine göre tevzi olunurdu. Ve yedi senede bir yeniçeri kaptanı olup müteveffaları kadar 15-20 çukalı eski oğlanlar kapuya çıkarlardı, ziyade bir oğlan çıkmazdı devşirmelerin hepsi Hıristiyan'lardan mürekkepti. Fakat bu arada Bosna halkı da Müslüman oldukları halde onlardan devşirme suretiyle yine acemioğlan alınır. Bunu da arzu ve temenni eden kendileri idi (Koçi Bey Risalesi, s.7-1631)." denilmektedir.

Bu konuda verilen diğer bir bilgide ise; «Bosna fetholunduğu zaman hepsi birden Müslüman olmuşlardı fakat padişaha rica ettiler ki, evlatlarımız devşirme tarihiyle alınsın, yani reaya zim-miler-i evladından her sene 1000'er

nefer devşirilüp bunlar bir sınıf teşkil olunup "acemi oğlanı" meyanında terbiye, badehu hasenül-vech olanları Enderun-ı hümayun'a, kuvvetlileri bahçelere bostancı, diğerleri ortalara yeniçeri yazılır idi ve yeniçeriler kışlalarında sakın olurlar idi." (Şam'danî-zade'nin Mür'it-tevarih) şeklindedir.

Ayrıca "Devşirme, Müslüman evladından olmaz idi. Hatta sünnetli doğan çocuklar şüphelidir diyerek alınmazdı. Çünkü Müslüman çocuğu kar ve kisp bilir, sıkıştığı zaman anası babası yanına kaçır, zahmete tahammül etmez diyerek kabul olunmazdı. Ama reaya evladı cenkten dönemez, dönse hakkından gelinir, kaçamaz diye böyle kanun kılınmıştı." denilmektedir.

Bosnalılar ise Müslüman olmakla ve Müslüman çocukları toplanmamakla beraber, evlatlarının devşirilmesini rica etmişlerdi, padişah da «Müslüman Bosnalı devşirme olsun» diye icazet vermişti.

Kanuni zamanında bu meseleye dair 13 Sefer 972 tarihli Bosna, Hersek ve Kilis kadılarına bir hüküm gönderilmiş ve şimdiye kadar kazalarında «"acemi oğlanı" için alınagelen oğlanların ekseri sünnetlû olmakla sünnetlû olanları dahi almuş gelmiş iken haliyen acemi oğlanı cem'ine varan yaya başına sünnetlû oğlan almağa mani olduğunuz îlam...» olunduğu bildirilerek bundan sonra da şimdiye kadar olduğu gibi «kadîmi yerli olan sünnetlû oğlanlardan yararlanın cem' ettiresin» emri verilmişti (Osmanlı Müesseseleri, Teşkilatı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış / Prof. Tayyib Gökbilgin), (10).

Başarılı Bir Devşirme Devlet Adamı - Sokullu Mehmed Paşa (1505 – 1579)

Sokullu Mehmed Paşa; Kanuni Sultan Süleyman, Sultan İkinci Selim ve

Sultan Üçüncü Murad dönemlerinde olmak üzere, üç padişahın döneminde sadrazamlıkta bulunmuştur ki Osmanlı devleti tarihinde bir örneği yoktur. Osmanlı devlet idaresinde bulunuyorken gerek iç meselelerde yürüttüğü başarılı politikalar, gerekse Osmanlı devletinin dış devletler ile olan münasebetlerinde yürüttüğü başarılı politikalar ve kazandırdığı zaferler ile Osmanlı Devletinin, politik, kültürel, ekonomik ve sosyal açıdan dünya ölçüsünde gelişip yükselmesinde ve bir Dünya İmparatorluğu olarak tarihte yerini almasında büyük katkıları olmuştur.

Aşağıda, Sokullu Mehmed Paşa'nın, başarılı bir devlet adamı olarak, Osmanlı devlet idaresinde görev aldığı dönemde yürüttüğü iç ve dış politikalar ve zaferlerine kısaca değinilmiştir.

Sokullu Mehmet Paşa 1505 yılında Bosna civarında Sokoloviç kasabasında doğmuştur. Bosna'nın Şahinoğulları ailesindedir. Babası Cemaleddin Sinan Bey'dir. Bosnalı'dır.

Müslüman olmadan önceki Adı Bayo idi. Çocukluğunda rahip olan dayısının yanında bir süre kilisede çalışmış-

tır. Kanuni Sultan Süleyman'ın ilk dönemlerinde devşirme memurlarından Yeşilce Mehmed Bey tarafından beğenilerek Edirne sarayına getirilmiş ve Mehmed adını almıştır. Bir süre Edirne sarayında eğitim gördükten sonra, İstanbul'a getirilerek Enderun'a alınmıştır. Hazine odasında ve Hasoda'da çalışmıştır. Sonra rikabdar, çuhadar, silahtar ve büyük kapıcıbaşı olarak görev almıştır ve buradan kapıcıbaşılıkla çıkmıştır.

Sokullu Mehmed Paşa, Barbaros Hayreddin Paşa'nın ölümü üzerine sancakbeyliği ünvanı ile kaptan-ı derya olmuştur. İran seferinde Semiz Ali Paşa'nın Mısır beylerbeyliğine tayini üzerine, Rumeli beylerbeyliğine getirilmiştir (1549).

Bu görevi esnasında Avusturya ile Osmanlı devleti arasındaki barış bozulmuş, 1551'de Sokullu Mehmed Paşa, Erdel seferi ile görevlendirilmiştir. Semendire ve Niğbolu sancakbeyleri ile bir kısım Kırım kuvvetleri, Eflak ve Boğdan voyvodalarının gönderdiği beylikler, yardımcı olarak gönderilen 2000 kişilik yeniçeri kuvveti ile Sokullu Meh-

7: Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi'nin türbe duvarına bitişik sonrada yapılan çeşme-sebili

med Paşa ordugahını Slankamen'de kurmuş, Mihaloğlu Ali Bey ve Budin beylerbeyi Hadım Ali Paşa, askerleri ile burada orduya katılmıştır. Sokullu Mehmed Paşa 80 000 kişilik Osmanlı ordusu ile 7 Eylül 1551'de Slankamen'den hareket ederek Tisza ırmağını geçmiş ve Erdel'e girmiştir. Bu sefer sırasında 12 kale Osmanlıların eline geçmiştir. Tamışvar kalesinin kuşatması sırasında kış geldiği için ordu Belgrad'a çekilmiştir.

Ertesi yıl Erdel seferi ile ikinci vezir Kara Ahmed Paşa görevlendirilmiş, Sokullu da Rumeli beylerbeyliği kuvvetleri ile onun emrine verilmiş, 1552 Temmuzunda Tamışvar'ın ele geçirilmesinden sonra, Serdar Ahmet Paşa ile birlikte bazı kalelerin alınmasında yararlık göstermiştir. Kuzey Macaristan'ın önemli bir kalesi olan Eğri'nin kuşatılmasında bulunmuştur. Sokullu bu kuşatmada 35 gün büyük çaba harcamış, fakat kış yaklaştığından, ordusu ile Belgrad'a çekilmek zorunda kalmıştır.

1552'de İran savaşı (Nahçıvan seferi) başlayacağı sırada, padişah Sokullu'ya Rumeli askeri ile birlikte Tokat'ta kışlamasını emretmiş, Nahçıvan seferinin sonunda, padişahın Amasya'ya geldiği sırada üçüncü vezir olarak Divan-ı Hümayun'a alınmış, Kanuni Sultan Süleyman'ın en çok güvendiği devlet adamlarından biri olmuştur.

Bu arada, Dobruca yöresinde ayaklanan Düzmece Mustafa'nın üzerine gönderilmiş (1555), Sokullu bu iş için Edirne'de karargah kurduğu sırada, Niğbolu sancakbeyi, Düzmece Mustafa'yı yakalayıp Sokullu'ya teslim etmiştir.

Sokullu Mehmed Paşa, üçüncü vezirliği sırasında Şehzade Bayezid ve Selim arasındaki mücadeleye karışmış, 29 Mayıs 1559'da Konya ovasında iki

kardeş arasındaki savaşı Selim'in kazanmasında büyük rolü olmuş, Rüstem Paşa'nın 10 Temmuz 1561'de ölümü üzerine, sadrazam olan Semiz Ali Paşa'nın yerine ikinci vezirliğe getirilmiş ve dört yıl bu görevde bulunmuştur. Semiz Ali Paşa'nın ölümünden sonra da yerine sadrazam olmuştur (1565).

Sokullu Mehmed Paşa, 1566 yılı başında, Avusturya İmparatoru Maximilien tarafından gönderilen elçinin vergileri getirmemesi ve anlaşmazlık konusu olan Erdel meselesi hakkında olumlu bir cevap vermemesi üzerine, Avusturya'ya savaş açılmasını sağlamıştır. 1 Mayıs 1556'da İstanbul'dan yürüyüşe geçen ordunun başında yaşlı ve hasta olan Kanuni bulunmakla birlikte, seferi baştan sona kadar padişah adına Sokullu yönetmiştir, Zrinyi Mikloş tarafından savunulan Sigetvar kalesinin kuşatılmasında büyük çaba göstermiştir.

Kalenin alınmasından bir gün önce padişah ölmüş, Sokullu, padişahın ölümünü bir hafta saklamak zorunda kalmış, bu arada Kütahya'da bulunan Şehzade Selim'e (Sultan II. Selim) mektup göndererek Belgrad'a gelmesini bildirmiştir. Sokullu, Padişah'ın ölümünü Belgrad'a dört konak kala Kanuni'nin otağının çevresinde Kur'an okutarak açıklamış ve disiplini bozulan askeri yatıştırmıştır.

Sultan II. Selim'in cülus bahşişinden kaçınması üzerine asker karışıklık çıkartmış, Sokullu, padişahın, askerin isteğini yerine getirmesini sağlayarak, olayları bastırmıştır. Sultan II. Selim, Sokullu'yu sadaret makamında bırakmıştır.

Sokullu, bu sıralarda meydana gelen Yemen Basra isyanlarını bastırmış, Avusturya elçileri ile 7 ay süren görüşmeler sonunda bu ülkeyle bir barış antlaşması imzalanmıştır.

Sokullu, Osmanlı devletinin komşuları ile iyi ilişkiler kurduktan sonra, Asya'daki Müslüman devletleri ile olan ilişkilerine eğilmiştir. XVI. yy.'da Osmanlı İmparatorluğu, Hint denizi hakimiyeti konusunda Portekiz ile mücadele ediyordu, Sumatra'daki Müslüman Ace hükümdarı Sultan Alaaddin, Portekizlilerin saldırıları karşısında Kanuni Sultan Süleyman'dan yardım istemişti. Sokullu Kurtoğlu Hızır Bey kumandasında Sumatra'ya yardımcı kuvvetler göndermiştir.

Sokullu, İslam devletleri ile olduğu gibi Asya'daki Türk devletleri ile de iyi ilişkiler kurmak istemiş ve bunun için, bu devletler ile Osmanlı devleti arasında en kısa yol olan Don ve Volga ırmakları arasında bir kanal açmayı ve bu kanal ile Hazar denizini Karadeniz'e bağlamayı düşünmüştür. Kefe sancakbeyi Kasım Bey, bu kanalı açmakla görevlendirilmiş, ancak, kanal inşaatı, Rusların saldırısı ve Kırım Hanı'nın bu işte gerekli çabayı göstermemesi nedeni ile bu iş sonuçlandırılmamıştır.

1570'de Kıbrıs meselesi ortaya çıkınca, Sokullu, Venedik ile barışın bozulmasından ve Avrupa devletlerinin Osmanlı devleti aleyhine birleşmesinden çekinerek, bu sefere önce taraftar olmamış, Sokullu'nun karşı çıkmasına rağmen Piyale Paşa, Lala Mustafa Paşa gibi vezirlerin ve Nakşa Dükası Joseph Nassi'nin teşviki ile Sultan II. Selim Kıbrıs'ın alınmasına karar vermiştir. Ebussuud Efendi'nin fetvası ile açılan seferin başarılı olması için Sokullu da çalışmış ve Kıbrıs adası ele geçirilerek bir eyalet haline getirilmiştir.

Sokullu, Kıbrıs'ın alınmasından sonra, Venedik ile hemen barış yapmak için çalışmış, Avrupa Hristiyan devletlerinin, Osmanlı devletine karşı birleşmelerini önlemek için Fransa kralı Charles IX'a mektup göndererek eski

dostluğun devamını istemiştir. Sokullu'nun çabasına rağmen papanın önderliği ile Papalık, İspanya ve Venedik, Osmanlı devletine karşı bir kutsal birlik meydana getirmiş ve 1571 sonbaharında İnebahtı'da (Lepanto veya Naupaktos) Osmanlı donanması, Birleşik Hristiyan donanması tarafından yenilmiştir.

Ancak, Sokullu, yeni donanmanın yapımına büyük önem vermiştir. Sokullu'nun Venedik balyosuna söylediği; "Biz sizden Kıbrıs'ı alarak kolunuzu kestik, siz bizim donanmamızı yenerek sakalımızı tıraş ettiniz. Kesilen kol yerine gelmez, tıraş edilen sakal ise daha gür çıkar" sözü ünlüdür.

Kış mevsimi içinde yoğun bir çalışma ile yeni bir donanma kurulmuştur. Avrupalılar yeni Osmanlı donanmasının karşısına çıkamamış, Venedik İspanya'dan yardım göremeyeceğini anlayınca, Fransa elçisinin aracılığı ile barışı kabul etmiştir (1573). Piyale Paşa ve Kılıç Ali Paşa'nın emrindeki donanma, İspanyollara ait yerleri tahrip etmiş, Tunus ve Halkülvad kalesi alınmıştır. Bu arada Sultan II. Selim ölmüş ve yerine Manisa'da bulunan Şehzade Murad padişah olmuştur (1574).

Sokullu Mehmed Paşa, Sultan III. Murad döneminde de sadrazamlıkta kalmış, güvendiği adam ve akrabalarını önemli mevkilere getirmiştir. Sultan III. Murad'ın tahta geçmesinden bir süre sonra İran şahı Tahmasp uzun süren bir saltanat devrinden sonra ölmüş, Tahmasp'ın ölümü ile İran'da karışıklıklar çıkmıştır. Bu karışıklıklar sırasında Van beylerbeyi Köse Hüsrev Paşa İran'a savaş açılmasını teklif etmiş, İstanbul'daki savaş taraftarları da padişahı, savaş açılması konusunda etkilemişlerdir. Sokullu, İran'a açılacak seferin sakıncalarını anlatmış ve Kanuni dönemindeki seferde çok sıkıntılar çe-

kildiğini söylemiş, fakat etkili olamamıştır ve sefere karar verilmiştir.

Bu sırada Lala Mustafa Paşa serdarlığa getirilmiştir ve bu arada Lehistan tahtı yine boş kalmış ve Rus çarı ile Avusturya İmparatoru, Lehistan tahtını ele geçirmek için faaliyete geçmişlerdir. Sokullu, Erdel voyvodası Bathory'nin Lehistan tahtına geçmesini sağlamış, Bathory de Osmanlı devletini koruyucu olarak tanımış ve aynı zamanda Kırım hanına vergi vermeye devam edeceğini de bildirmiştir. Sokullu, İngiltere ile bir ticaret antlaşması imzalamıştır.

İspanya, bir elçi göndererek barış istemiş, ancak bu ülkeyle barış, Sokullu'nun ölümünden sonra gerçekleşmiştir.

Sokullu'nun son önemli işlerinden biri de Fas Sultanlığı'ndaki saltanat kavgasına karışması olmuştur. İdrisi hanedanlığından Abdülmelik tarafını tutan Osmanlı devleti, Trablusgarp beylerbeyi Ramazan Paşa'yı Abdülmelik'e yardıma yollamış, Abdülmelik, Ramazan Paşa ile birleşerek rakibi Muhammed Mustansiri ve ona yardım için gelen Portekiz kuvvetlerini Vadiüseyl'de yenilgiye uğratmıştır (1578).

Bu başarılarına rağmen Sokullu'nun nüfuzu sarsılmaya başlamış, kendisine karşı olanlar kuvvetlenmiştir. Yakın adamlarından Feridun Bey azledilmiş, kethüdası ve güvendiği diğer kimseler görevlerinden alınmıştır.

Sokullu, bir ikindi divanında derviş kıyafetinde bir adam tarafından saldırıya uğrayarak öldürülmüştür (12 Ekim 1579), (12).

Sokullu Mehmed Paşa'nın Hizmet Dönemi/Osmanlı Klasik Dönemi (XVI. yy.)'nde Eyüp

Bizans döneminde şehir sur dışına taşmamıştır. Fatih'in İstanbul'u alması ile güdümlü bir imar ve iskan politikası sürdürülerek, sur içinde şehir bir Türk-İslam kimliğine bürünürken aynı zamanda sur dışına taşırılarak geliştirilmiştir. Fethin hemen akabinde Hz. Halid'in kabrinin bulunduğu rivayet edilen yerde, Padişahın iradesi ile türbesi yaptırılmış, fethin beş-altıncı senelelerinde H.863 (1453/1459)'de türbenin yanında, yine Fatih tarafından şehrin ilk selatin camii inşa ettirilmiş, ve yine aynı yıllarda bu yapılara eklenen medrese, kütüphane (medrese içinde), imaret, çifte hamam ile sur dışının ilk Türk – İslam külliyesi teşkil edilmiştir. Yine padişah tarafından kurulan bir vakıf ile, bu hizmet yapılarının yaşaması te-

8: Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi'nin giriş kapısı ve üzerindeki kitabe

min edilmiştir. Bilindiği gibi türbe, camii ve hamam, Külliye'den günümüze ulaşan yapılardır. İstanbul'un fethinin hemen arkasından teşkil edilen bu külliye, Eyüp yerleşmesinin çekirdeğini teşkil etmiş, Bizans döneminde iskan edilmemiş olan şehrin dışında kalan bu bölge, fetihten hemen sonra teşekkül eden sekiz mahalle ile iskana açılmıştır [13, s.3-10, 53-54].

Dünyaya hakim bir imparatorluk kurmak üzere sistemli bir şekilde hareket eden Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethettikten sonra karşı karşıya kaldığı en önemli sorun, hiç şüphesiz ki, bu kesitte jeopolitik, coğrafi konumu ve özellikleri itibarıyla bu son derece önemli kentin tarihselliğine ve önemine uygun bir biçimde imar ve iskan edilmesi olmuştur. E.H. Ayverdi ve Ö.L. Barkan, bu konu ile ilgili; "Devletin bütün mal, insan, malzeme kaynakları tıpkı bir savaşa hazırlanır gibi bu uğurda seferber edilerek, Fatih Sultan Mehmed II Vakfiyesi'nde zikredilen "Hüner bir şehir bünyad eylemektir-Reaya kalbin abad eylemektir" beytinde ifadesini bulan şahane bir anlayış ve davranışla bu "mesele" ile meşgul olunmuştur." ifadesini kullanmaktadırlar [14, s.X].

Ancak Osmanlı Devleti'nin o dönemdeki kaynaklarının zenginliği ve yönetim kudreti de bu imkanı sağlamıştır.

İstanbul'un imarında, daha önce Bursa ve Edirne'de uygulanmış olan, hayır işlerinin gerçekleştirildiği ve vakıf yolu ile sürekliliğinin sağlandığı, "imar sistemi" olarak isimlendirilen, külliye halindeki tesisler kullanılmıştır.

Genellikle birkaçı bir arada planlanmış bulunan camii, mescid, medrese (dar-ül kura, dar-ül hüffaz v.b.), aşevi (imaret), misafirhane (tabhane), hastane (tımarhane, dar-üş şifa), kervansaray, tekke-zaviye gibi dini, kültürel,

sosyal yardım amaçlı tesisler, bu tesislerin kalabalık idareci ve hizmetli grubu için yapılacak konutlar, bu tesisler ve konutların yaşaması için devamlı gelir sağlayan han, hamam, çarşı, fırın, değirmen, bezzasistan, boyahane, salhane, bayram ve Pazar yerleri gibi ticaret ve imalathaneler ile bütün bu yerleşme bütünü su ve kanal gibi alt yapısı, İstanbul'da imar ve iskan edilmek istenen yeni yerleşme alanlarının çekirdeğini oluşturmuştur.

Bu çekirdekler etrafında zamanla; bu merkezlerin getirdiği kolaylıklar, vergiden muafiyet, yerleşmek isteyenlere arsa ve ev vermek gibi teşvik edici tedbirler ile yerleşme alanları genişlemiş, yeni mahalle ve semtler oluşmaya başlamıştır. Bu yeni gelişen mahalle çekirdeğini genellikle vakıf tesisler teşkil etmektedir.

Görülüyor ki, İstanbul'un büyük bir imparatorluğun merkezi olarak örgütlenmesi, ve kısa zamanda imar edilmesinde vakıf kurulma usullerinin getirdiği imkanların katkısı inkar edilemez.

Böylece dünya ölçüsünde bir büyük imparatorluğun merkezi olarak farklı bir dünya görüşü ile hazırlanmakta olan eski Konstantinopolis, yeni İstanbul'un kazandırılmaya çalışılan yeni kimliğinin temelleri, fetih ile birlikte Fatih Sultan Mehmed tarafından atılmıştır.

İstanbul'un imar edilmesinin paralelinde onun kadar önemli olan diğer bir konu ise iskan edilmesidir. Fetih öncesi İstanbul, işgal ve tahripçiler, Venedik ve Cenovalıların ekonomik baskı ve istismarı ile eski gücünü ve hinterlandını kaybetmiş, nüfusu 70 000'i geçmeyen boşalmış, harap bir şehirdi. Fetih'ten sonra esir muamelesine tabi tutulan ahalinin, memleketin diğer taraflarına dağıtılmış olması da iskan sorununu ön plana getirmiştir.

İstanbul'un iskan edilmesinde takip edilen politika, burada yerleşmek isteyenlere Rumların boşalttıkları evlerin mülk olarak verilmesi ve fetih esnasında hizmeti geçenerlere verilen geniş imkanların ötesinde, bir imparatorluk merkezi olarak hazırlanan İstanbul'u ticari ve ekonomik açıdan kalkındırmak için memleketin her tarafından Müslüman ve Hıristiyan, varlıklı, büyük tüccar, tecrübeli iş adamı, ulema, her meslekten sanatkarlar gibi işe yarayan kişilerin bulunarak tehcir (sürgün) yolu ile İstanbul'da yaşamaya mecbur kılması ve kendilerine ev, dükkan temin etmek gibi imkanlar yaratılarak burada yerleşmelerinin sağlanmasıdır. İstanbul ve civarının iskanında fidye vererek geri dönen Rum esirler ve efendileri ile birlikte gelen köleler de işgücü ihtiyacını karşılamak üzere yer almıştır.

Bu kapsamda Eyüp Sultan İmaret çevresinde Bursa'dan gelenler yerleştirilmiştir [13, s.70-80; 14, s.X-XIV].

"Fatih devri'nde başlayan imar hamleleri, Sultan II. Bayezid ve özellikle Kanuni Sultan Süleyman tarafından inşa ettirilen cami, imaret, Kırkçeşme su yollarının yapılması gibi büyük imar faaliyetleri ile devam ettirilmiştir. Bu dönem Sokullu Mehmed Paşa'nın sedaret dönemini de kapsamaktadır.

Fetihten sonra İstanbul en aşağı bir asır boyunca büyük bir şantiye halinde devamlı imar ve inşa edilmiş, liman ticareti nedeni ile başlangıçta Haliç kıyılarından birinci, ikinci ve üçüncü tepelere ve nihayet Marmara sahiline doğru giderek yayılan kubbe ve minarelerin hakimi olduğu yeni çehresi ile şehir, Türk-İslam kimliği kazandırılmıştır.

D. Kuban, Arnold Von Harff'ın 1496/1497'de İstanbul'u büyük bir şehir olarak tanımladığını söyleyerek, Sultan II. Bayezid'in saltanatının ortalarında nüfusunun 200.000 e yaklaşmış olduğu

tahminini yapmakta ve bu nüfusun %10'una yakın bir kısmının Haliç kıyılarına ve özellikle Eyüp ve Balat'a yerleşmiş olduğunu ifade etmektedir.

Kanuni döneminin sonlarında ise nüfus 500.000 e yaklaşmıştır. Bunun %30-40 oranında bir kısmının surlar dışında yerleştiği ve en yoğun sur dışı yerleşmesinin ise Galata dışında Eyüp ve Kasımpaşa'da olduğu tahmin edilmektedir.

Bu dönemde Haliç sahilleri ve Eyüp büyük bir gelişme göstermiştir. Özellikle Kanuni döneminde Eyüp'e imaret sistemi ile kurulan ve vakıf yolu ile yapılandırılan cami, mescid, medrese, sıbyan mektebi, çeşme, sebil, hamam, imaret, türbe yapıları gibi dini, kültürel, sosyal, ticari fonksiyonlar taşıyan yapılar; bunların bir kaçınının bir arada bulunduğu külliye niteliğinde yapı kompleksleri; tekke yapıları inşa edilmiş; sahiller Bahariye kıyıları boyunca saray ve yalılar ile dolmaya başlamıştır. Cami, külliye, tekkeler ile birlikte hazireler, namazgah, mesire alanları gibi açık kullanım alanları oluşmuştur. D. Kuban. Kağıthane'nin muhtemelen bu dönemde mesire yeri olduğunu söylemektedir [8, s.33].

Sokullu Mehmed Paşa'nın sadrazamlık hizmetinde bulunduğu, Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselme dönemi olan bu dönemde, Eyüp'ün yerleşme dokusu bir önceki döneme göre fazla yayılmamakla birlikte mevcut doku içinde önemli imar hareketleri olmuş, mimari, tasarım, malzeme, biçim ve süslemelerde devrinin özelliklerini taşıyan muhteşem yapılar meydana getirilmiştir. Mimari yapı, malzeme ve süslemelerde yansıyan üslubu ile Osmanlı Klasik Dönemi'ninin en güzel örneklerinin sergilendiği bu yapılar, burada gelişen kültürel ve sosyal ortamın da bir göstergesi olmuştur. Sokullu Meh-

med Paşa da bu dönemde, Eyüp'de Mimar Sinan'a zarif küçük bir külliye ile altı adet çeşme yaptırmıştır. Söz konusu bu yapıların tamamı Mimar Sinan'ın eseridir.

Aşağıda, Eyüp'te; Eyüp'ün tarihsel geçmişindeki sosyal ve kültürel yaşamında yer alarak günümüze kadar ulaşan, plan şeması, malzeme ve süslemede Osmanlı Klasik dönemi üslubunu yansıtan ve Mimar Sinan tarafından yapılmış bulunan bu küçük ve zarif külliye ile yine Sokullu Mehmed Paşa tarafından birer hayrat su yapısı olarak tamamı Mimar Sinan'a yaptırılan, beş adet çeşme (Biri külliyenin Türbesinin cephesine sonradan eklenmiş olmak üzere, tamamı 6 çeşme); Osmanlı sosyal yaşamı ve şehir dokusu içindeki yeri ve üslubu itibarıyla kısaca incelenmiştir.

Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi (1568/ 1569)

- Külliyenin Eyüp Yerleşme Dokusu İçindeki Konumu

Eyüp yöresinin, gerek coğrafi ve topoğrafik özellikleri, gerekse tarihsel süreç içinde kazandığı geleneksel mimari değerleri ve özgün şehir dokusu ile İstanbul içinde oluşan kimliği, süreç içinde çok şey yitirerek bugüne gelmiştir. Bu gün Eyüp'ün İstanbul, ülke ve dünya insanları tarafından en fazla bilinen ve ziyaret edilen iki semti; Eyüp Sultan Külliyesi ve yakın çevresi ile Piyer Loti tepesidir. Yörenin mimarlık ve kültür tarihi açısından sahip olduğu diğer önemli sosyal, kültürel ve doğal değerleri ise, bir kenarda unutulmuş kaderine terk edilmiştir.

Osmanlı Sultanlarının Taklid-i seyf merasimleri veya Eyüp'ü ziyaret için deniz yolu ile geldiklerinde çıktıkları iskele olan Bostan İskeleyi'nin önünden plansız ve programsız bir biçimde geçi-

rilen kazıklı araç yolu, Tarih boyunca su ile iç içe yaşayan Eyüp'ü, denizden kopartmıştır. Eyüp'ün tarihi merkezi ve yakın çevresini kıyı ile bütünleştiren tarihi fiziksel ve doğal yapısını yok eden kazıklı yol uygulaması, her şeye rağmen gerçekleşmiştir. Geçmişten günümüze ulaşan bozulmamış otantik dokusu ile, hemen hemen hiçbir yabancı elemanın girmediği Eyüp'ün bu mistik köşesi ve geçmişten gelen referansları, telafisi güç bir biçimde tahrip olmuştur.

"Tarihi merkez ve kıyı ile bütünleşen alt bölge", tarihi Eyüp'ten bu güne ulaşan en önemli mekan parçasıdır. Kuruluşu fethe kadar inen Eyüp Külliyesi ve çevresinde geleneksel mimarinin en seçkin yapılarının yoğun bir biçimde bir arada bulunması ile oluşan dokunun, kıyıya doğru inerek kıyı ile bütünleşmesi sonucunda; bu mekan parçası; geçmişten taşıdığı anıları, izleri ve perspektifleri ile oldukça korunmuş ve mistik bir atmosfer sunmaktadır. Ancak her şeye rağmen bu atmosfer, 1980'li yıllarda alınan politik bir karar sonucu, kıyıda kazıklı araç yolunun geçirilmesi ile zedelenmiştir.

Ancak tarihi Eyüp; tarihi merkez ve yakın çevresi ile Piyer Loti'den ibaret değildir. Eyüp Sultan Camii meydanı ve çevresinde yoğun bir biçimde yer alan, camii meydanından uzaklaştıkça yoğunluğu azalan, geçmişteki görkemli kültürel, sosyal yaşantısından bugüne ulaşmış camii, külliye ve mescitleri; gösterişli kitabeleriyle saray erkanına ve devrin ileri gelenlerine ait anıtsal türbeleri; hat ve taş sanatı ustalığının eşsiz örneklerini sergileyen hazireleri; selvilerin gölgeledikleri mezarlıkları; geçmişin manevi kültürel, sanatsal, sosyal, eğitim müesseseleri olan tekke ve zaviyeleri; bugün sayıları çok azalmış bulunan ve bir arada birkaç yerde

ve çok küçük doku örneği oluşturan ahşap, saçaklı, cumbalı, en çok 3 katta kalan bahçeli veya bitişik nizam konut yapıları; çok sayıda ve her biri bir sanat eseri olan çeşmeleri, sebilleri, geleneksel eski sokakları kentin simgesel karakterini oluşturur.

Eyüp Sultan Camii meydanından uzaklaşıldığında, yerleşmenin organik dokusunun bütünlüğü içinde, yer yer bozulmaların arasında geçmişteki sosyal, kültürel yaşantısının fiziki belgeleri olarak bugüne kadar ulaşmış bulunan; tekkesi, camii, türbe ve haziresi, çeşmesi, ahşap evleri ile çevrili küçük meydanı ve bu meydanı açılan eski sokakları ile "tarihi kültürel doku odakları" diyebileceğimiz çok sayıda eski kent mekanı parçaları yer almaktadır.

Bu eski şehir dokusu parçaları içinde gerek plan ve yerleşme şeması, gerek malzemesi, gerekse iç dış süsleme elemanları ile, Osmanlı Mimarisinin seçkin ve özgün yapı ve yapı kompleksleri yer almaktadır.

Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi ise, Eyüp'ün en önemli tarihi kentsel mekanı olan Eyüp Külliyesi ve çevresinde yoğunlaşan ve kıyı ile bütünleşen tarihi merkezde, Osmanlı mimarisinin seçkin yapıtlarının bir arada bulunduğu eski kent dokusu bütünlüğü içinde ve dokunun bir parçası olarak yer almaktadır.

Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi, Eyüp'te Cami-i kebir caddesi üzerinde; Sokullu Mehmed Paşa Medresesi (İsmi han Sultan Medresesi – Yazılı Medrese), Sokullu Mehmed Paşa Dar-ül kurrası (Sıbyan Mektebi) ve Sokullu Mehmed Paşa Türbesi'nden müteşekkil küçük bir külliye'dir. Sokullu Mehmed Paşa Çeşme'si (Sebili) ise Türbe duvarına sonradan ilave edilmiştir ve aşağıda Sokullu Mehmed Paşa'nın Eyüp'te yaptırdığı çeşmeler bahsinde ayrıca anlatılmıştır.

Mimar Sinan'ın eseri olan [15, s.34,36,26,95,100,103] ve 1568/ 1569 yılında inşa edilen külliye, gerek yapıların bir arada teşkil ettikleri plan kompozisyonu, gerek tek tek plan şemaları, gerek revak ve kubbelerin kullanılışı, gerekse tuğla hatıllı kesme köfeki taşı beden duvarları örgüsü ve detaylarda kullanılan beyaz - pembe mermer kemeri ile Osmanlı klasiğinin çok güzel bir mimari örneğini sergiler.

Sokullu Mehmed Paşa ise; Külliye'sinin, türbesinde yatmaktadır. Türbeye geçişte avlu kapısı üzerindeki kitabede ve cepheye sonradan ilave edilen sebilin kitabesinde, türbenin evladı için yaptırılmış olduğu, ancak kendisi 1579'da vefat ettiğinde buraya gömüldüğü, belirtilmiştir (9, s. 72-75).

1894 Tarihindeki büyük depremde Külliye'nin türbe ve medresesi zarar gördüğünden, kütüphanesi ve çeşmesi, su yolları ile beraber 1313 (1895) tarihinde tamir edilmiştir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1958 – 1968 onarım programında ele alınarak onarılmış bulunan medrese yapısı bugün sağlık merkezi olarak kullanılmaktadır (16, s. 26).

- Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi İçinde Yer Alan Yapılar

Eyüp Sokullu Medresesi, Eyüp camii'nin yakınında, Cami-i Kebir sokağının güneyindedir. Önündeki türbe ve yanındaki dar-ül kura ile birlikte küçük bir külliye oluşturur. Sekizgen gövdeli türbe iki yüzü sokağa bakar biçimde medresenin dershanesiyle aynı eksen üzerine yerleştirilerek türbe ve ders-hane bir saçak ile birbirine bağlanmış, dar-ül kura dershanenin doğusunda bağımsız bir yapı olarak düzenlenmiştir.

Türbe, dar-ül kurra ve medrese ka-

9: Sokullu Mehmet Paşa Türbesi'nin cami-i kebir caddesinden görünümü

Sinan'ın ölümünden başlayarak pek çok külliye; türbe-medrese teması üzerine kurulmuştur (17, s. 130 – 132).

Eğitim Yapıları (Medreseler ve Dar-ül Kuralar) ve Sokullu Mehmed Paşa Medresesi (İsm-i han Sultan Medresesi –Yazılı Medrese) ve Dar-ül Kurrası

Bütün İslam dünyasında olduğu gibi Osmanlılarda da eğitim ve öğretim'in temeli medreselere dayanır.

İlk Osmanlı -Türk sur dışı yerleşmesi olan Eyüp'te zaman içinde gelişen sosyal ve kültürel ortamın zenginliğinin bir ölçütü de, verdiği eğitim ve kıymetli müderrisleri ile devrinin önemli ilmiye sınıfından kişilerini yetiştiren bu eğitim müesseseleridir. Bu zenginliğin bir diğer ölçütü de eğitim faali-

pılarına konulan üç ayrı kitabeden Eyüp Sokullu Külliyesi'nin 1568-1569 (H.976) yılında tamamlandığı anlaşılmaktadır. Son olarak 1961-1962 yıllarında onarıldığından iyi durumda bulunan külliye-nin medresesi Eyüp Sağlık Merkezi, dar-ül kurası ise Çocuk Kütüphanesi olarak kullanılmaktadır.

Burada Mimarlık Tarihi açısından önemli bir nokta söz konusudur. Aşağıda görüleceği gibi, Eyüp Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi'nin özelliği; burada camiye yer verilmeyerek tasarının türbe – medrese ikilisine dayandırılmasıdır. Herhalde Eyüp Sultan Camii'nin yanı başında yeni bir cami ya da mescidin uygun olmadığı düşünülmüştür. Ancak bu gruplama dikkati çekmiş olmalı ki

yetlerinin sürdürüldüğü bu eğitim yapılarını sıra dışı yapan olgular, yani devrinin kültürel birikimini ve üslubunu yansıtan mimari tasarımı, süsleme öğeleri, kullanılan malzeme, işçilik ve çevreye uyumu yani kentsel tasarımıdır.

16. Yüzyıl içinde kurulan ilk devir Osmanlı medreseleri, Anadolu Selçukluları medreselerinin devamı kabul edilebilir ve bu medreseler diğer İslam ülkelerindeki medreselerden etkilenmişler, ilk defa Yıldırım Bayezid döneminde organize edilmişlerdir.

Osmanlı eğitim kurumları içinde yüksek eğitim veren iyi teşkilatlandırılmış kurumlar ise medreselerdir. Sıbyan mektebi veya bu seviyede özel eği-

tim gören öğrenciler buralara girip belirli hocalardan belirli dersler alarak, derece derece ilerlemekte ve sonunda en yüksek medreselerden mezun olmaktaydılar. Osmanlılar'da ilmiye sınıfı buradan yetişir ve yetişen kişiler kadılık, müftülük, müderrislik, cami hizmetleri, katiplik gibi görevler üstlenirdi.

Osmanlı medreseleri de verdikleri eğitimin türüne göre farklılık göstermekteydiler. Bunları "Genel Medreseler" ve "İhtisas Medreseleri" olarak ayırmak mümkündür.

..Genel Medreseler;

İslam ilimleri (Ulum-i İslamiyye) ve İslam dünyasına dışarıdan giren ilimler (Ulum-i dahiliye)'in belirli bir biçimde okutulduğu medreselerdir. Genelde kadı, müderris, müfti yetiştirmek üzere kurulmuşlardır ve köylere kadar götürülmüş yaygın eğitim müesseseleridir.

..İhtisas Medreseleri

İhtisas medreseleri ise, Osmanlılardan önce de olduğu gibi, ya ulum-i İslamiyye'den biri veya ulum-i dahiliyenin üzerine ihtisas eğitimi veren ve o ilmin tahsiline özgü metodlar ile öğretim faaliyetinde bulunan medreselerdir. Bunları üçe ayırmak mümkündür:

Dar-ül Hadisler

Dar-ül hadisler, özellikle Hz. Muhammed'in söz, hareket ve takrirlerinden meydana gelen hadislerin öğrenildiği öğretim kurumlarıdır. Önceleri camilerde halkalar (mecalis) şeklinde okutulan hadis ilminin öneminden dolayı dar-ül hadisler doğmuştur. Osmanlılarda buralarda ayrıca "tefsir" gibi diğer İslami ilimlerin de okutulduğu anlaşılmaktadır.

Tıp Medreseleri

Diğer medreselerde olduğu gibi Osmanlı dar-üt tıpları da İslam dünyasında daha önce kurulmuş olan dar-üş şifalar ve özellikle Anadolu Selçukluları dar-üş şifaları örnek alınarak kurulmuşlardır.

Dar-ül Kurralar

Kurra; Kur'an-ı Kerim'i yedi kıraat on rivayet dahilinde okuyan üstat hafızlara verilen isimdir. Dar-ül kurralar ise bu kurraların yetiştirildiği yerdir. Osmanlılar'dan önce olduğu gibi Osmanlılarda da "kar'i"ler (Kur'anı usulüne göre okuyan) ve genellikle cami hizmetlileri bu kurumlardan yetişirdi. Sıbyan mektebini bitiren veya bu düzeyde özel eğitim gören bir öğrenci, bu eğitim kurumlarında okumak isterse, önceleri aşağı seviyede bir dar-ül kurra girer ve orada hıfzı tamamladıktan sonra yüksek seviyelerdeki dar-ül kurralara devam eder ve buralarda ilm-i kıraat ve ilm-i maharici'l-hurufu öğrenirdi.

Dar-ül kurralar, okutulduğu ilimler ile alakası bakımından daha ziyade camiler içinde kurulmuşlardır. Evliya Çelebi, İstanbul dar-ül kurralarından; "... evvela ne kadar selatin camileri, vüzera ve gayr-ı ayan-ı kibar camileri varsa her birisinde mutlaka bir dar-ül kurra bulunur..." diye söz etmektedir.

Ancak müstakil dar-ül kurralar da vardır. Örneğin 16. yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman'ın emri ile Sokullu Mehmed Paşa, Mısır'da Kur'an öğretimiyle tanınan Şeyh Ahmed-ül Mısri'yi İstanbul'a getirterek Eyüp Camii'nin imamlığına tayin etmiş ve bu zat H. 1006 (1597) tarihine kadar bu camide "teysir tariki" ile kıraat okutmuştur. Kendisinin getirdiği kıraat metodu ise H. 1000 (1591) tarihinden sonra "İslam-

bol Tariki” olarak tanınmış bir metod olmuştur [18, s.23-24]

16. Yüzyıl sonlarından itibaren devletin bütün kurumlarında görülen durgunluk ve gerileme, ilmiye teşkilatında da ortaya çıkmış ve bu kurumun ıslahı için zaman zaman bazı hatt-ı hümayunlar çıkartılmışsa da medreseler giderek bozulan müesseseler haline gelmiştir.

Sokullu Mehmed Paşa Medresesi

Eyüp Sokullu Medresesi'nin girişi, dershaneenin hemen altında bulunur. Burada avlunun dört yanını dönen revakın uzunlamasına dokuz, enlemesine üç gözlü düzeni kesintisiz sürdürülerek avlunun uzun yanlarında yer alır. İki kanattaki toplam yirmiiki birimden biri giriş holü, ondokuzu talebe odası, ikisi eyvandır. Eyvanlardan biri iç avluya biri dış avluya bakar. Dış avluya bakan eyvanın yanında iki odalı bir de hizmet bölümü vardır. Odalar ve revak gözleri eş boyutlarda yapılmış, hepsinin üstünde 3.40 m. çapında pandandifli kubbeler konulmuştur.

Ondokuz oda ve bu odaların önündeki revaklar ile beraber 28 kubbelidir. Revaklar 24 sütunludur. Bu sütunların ikisi mermer, diğerleri kesme taştır. Medrese ise üç sıralı tuğla hatıllı küfeki taşındandır.

Avlunun güneyinde ve kuzeyinde revakların gerisinde yer alan duvarlar birer kapı dışında sağırdır. Karşılıklı kapılar güneyde helalara, kuzeyde dershaneye açılır. Helalar beşik tonoz, dershane stalaktitli tromplara binen 9.60 m. çapında, tek yüksek bir kubbeyle örtülüdür. Dershaneenin üzeri kurşun kaplıdır. Üstü vitraylı üç, altta altı penceresi vardır. Kasnak ve kubbe içi, kalem işi ile bezelidir. Avlunun orta yerinde dikdörtgen bir şadırvan bulunmak-

tadır.

Yazılı Medrese veya Sokullu Mehmed Paşa Medresesi olarak geçen medresenin; Avlu kapısı üzerinde üç satır halinde hazırlanmış H. 976 (1568) tarihli Arapça kitabedeki;

“Hazret'üs-sultan bint-i han Selim; Ehl-i hayrat ala vü ceh'ül-umum” mısralarından, Sultan II. Selim'in kızı İsmihan Sultan tarafından, Sokullu Mehmed Paşa ile evlenmesinden 5-6 sene sonra adına yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Bunun için İsmihan Sultan Medresesi olarak da geçer.

Cadde üzerindeki yan yana iki avlu kapısından sağdaki türbe, soldaki ise medrese kapısıdır. Buradan Sokullu Mehmed Paşa Dar-ül Kurrası'na (Sıbyan Mektebi) da gidilir. Kapının ilerisindeki bir kapıdan ise medreseye dahil olunur. Oniki mısralı kitabenin tarih beyti (H. 976) aşağıdaki gibidir:

“Kale tarihen Nihad-i beha; İnha dar-üt tahsil-i ulum”

Medresenin sahna açılan kapısında kitabe yoktur.

Külliyе'nin onarım programı kapsamında, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1957'de onarılmıştır (17, s.130-132; 19, s.304)

Sokullu Mehmed Paşa Dar-ül Kurrası

Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi'nin dar-ül kurrası, Cami-i kebir caddesi üzerinde ve türbesinin sol tarafında kalmaktadır. Sokullu Mehmed Paşa'nın eşi İsmihan Sultan adına yaptırılan dar-ül kurra, önünde tek kubbeli küçük bir revak bulunan tek kubbeli bir yapıdır. Tromplara binen kubbe dışta oniki köşeli bir kasnakla kuşaklanmıştı. Dar-ül kurranın duvarları da Medrese gibi üç sıralı tuğla hatıllı küfeki taşındandır.

Kapı kemeri, iki renkli olup alterna-

tiflidir. İki yanına ve kitabenin üstüne ince bir çini şerit yerleştirilmiştir. Önünde, dört mermer sütunlu bir revak vardır. Küçük kubbesi üç kemere oturtulmuştur. Kare planlı yapı üç sıra tuğla ve bir sıra kesme muntazam taştan yapılmıştır. Tek kubbesi çok yüzlü bir kasnağa oturtulmuştur.

Kapının iki yanında birer, iki yan cephesinde altta iki, üstte bir pencere vardır. Arka cephesinde ise pencere yoktur. Buraya dolap yerleri yapılmıştır. Pencerelerin üzerleri mermer şebekedir. 1958’de restore edilmiştir.

Avlu kapısı üzerinde oniki mısıralı ve H. 976 (1568) tarihli, Arapça bir kitabesi vardır. Tarih beyti ise;

“ Kale Tarihen Nihadi beka; İnhâ Dar-ül Tahsil-i ulum“şeklindedir. Medrese ile Dar-ül kurra arasında mezarlık duvarı yer almıştır. Avlu kapısının yanında tonos çatılı dört dükkan vardır. 1958’de Oyuncakçılar sokağına bir kapı açılmıştır.

Dar-ül Kurra’nın kemerli kapısı üzerinde iki sıra halinde Arapça yazılmış H. 987 (1579) tarihli aşağıdaki kitabe vardır:

“Sahib-ül hayrat Mehmed Paşa; Kıldı ta’zim ü izzet Kuran; Hakk kabul ide hayr-ı yad-i edep; Ehl-i tecvide alışan-ı cay; Didi tarihini Nihadi hemin; Dar-ı kuradır seb’a bu ayan”

Yukarıda görülen 1568 tarihli kitabe gerçekte sağ taraftaki medresenin kitabesidir. Dar-ül kurra yapılmadan evvel talebeler, bu kapıdan avluya ve ilerdeki kapıdan da medreseye giriyorlardı. Dar-ül kurra, medreseden 11 sene sonra yaptırılmıştır. Bu tarih ise Sokullu Mehmed Paşa’nın şehid edildiği tarihtir.

Kapının sağ tarafında bir lahit vardır. Kitabesi; “Cafer Çavuş H. 1008 (1599)” diye yazılıdır.

Dar-ül kurra’nın arka tarafında ise

bir set üzerinde iki kabir bulunmaktadır. Bunların kitabesi; “Esbak; Sadr-ı azam; Sokullu merhum Gazi Şehid; Mehmed Paşa ve merhume İsmihan; Sultan hafidi Mehmed Reşad; Bey H. 1330 (1912)”

Diğeri de aynı kitabeye haiz olup alt kısmı şöyledir, “... İsmihan Sultan Hafidesi Macaristan’da vefat eden Hadice İneyet Hanım”. Yanında tarih yazılı değildir. Ahvadı tarafından devamlı ziyaret edilmektedir.

Yapı, bu gün çocuk kütüphanesi olarak kullanılmaktadır (17, s.130 – 132; 19, s.317-318).

.Kütüphaneler ve İsm-i Han Sultan Kütüphanesi

Eyüp, kurulduğundan bugüne kütüphaneye sahip olmuş bir semttir. Eyüp’ten önce kurulan Zeyrek ve Aya-sofya medreselerinde birer kütüphane tesis etmiş olan Fatih Sultan Mehmed, Eyüp semtine de ilk kütüphaneyi kazandırmıştır [18, s.202]. Eyüp Külliyesi’nin medresesi içinde 1457 yılında kurulduğu kabul edilen bu kütüphaneye Fatih’in 1000 kadar kitap vakfettiği bilinmektedir. Bu kütüphaneye daha sonra bazı devlet ve din adamları da bağış yapmıştır. 1479, 1481 yıllarında Karamanlı Nişancı Mehmed Ağa ile, İstanbul’un ilk kadısı Hızır Bey’in torunu ve Hoca Sinan Paşa’nın oğlu Mehmed Efendi’nin bu kütüphaneye kitap yaptığı bilinmektedir. Kütüphane medrese öğretim üyeleri ve öğrenciler için kurulmuştur [20, s.7].

Eyüp kütüphaneleri, tarihsel süreç içinde burada gelişen kültür ortamının da bir göstergesi olmuştur.

.İsmihan Sultan Kütüphanesi

Sokullu Mehmed Paşa’nın eşi ve Sultan II. Selim’in büyük kızı, İsmihan

10: Sokullu Mehmet Paşa Türbesi'nin içerden görünümü

Sultan tarafından, Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi'nin medresesinde okunmak üzere, 1581 tarihinde, kendi adı ile anılan bir kütüphane kurulmuştur.

Kitaplar, medresenin bir dershanesinde muhafaza edilir ve bunlardan medresenin müderrisi, öğrenciler ve okuyucular istifade ederdi. Kütüphanede 544 yazma, 32 basma eser bulunuyordu. Bunların bir kısmı, İsmihan Sultan ve bir kısmı da Sokullu'nun vakıf mühürleri ile mühürlenmişti.

Kitaplar, 1924 yılında medreselerin kapatılmasından sonra Hüsrev Paşa Kütüphanesi'ne ve Hüsrev Paşa Kütüphanesi'nin kapatılması ile oradan da 1957'de Süleymaniye Kütüphanesi'ne nakledilmiş ve Medrese de bu tarihte restore edilmiştir [20, s.7].

.Türbeler ve Sokullu Mehmed Paşa Türbesi

Hz. Halid bin Zeyd Ebu Eyyub el En-sari'nin manevi anısına hürmeten kurulmuş olan bu belde, İstanbul'da türbe, açık türbe, hazire ve mezarlıkların en yoğun ve sayıca çok olduğu bir yerleşmedir.

Diğer birçok Roma Bizans şehirlerindeki gibi İstanbul'da da şehir surlarının hemen dışının Bizans başkentinin nekropol bölgesi olduğu, Türk-İslam döneminde de bu özelliğini koruduğu bilinmektedir. İslam dünyasının bu kut-sal sahabeti ile birlikte, Arap kuşatmaları esnasında sahabeden başkalarının

da şehit düşerek surların dışında buralarda kalması ile adlarına türbe ve makamlar yapılmış; kurulduğundan bu yana, padişah, padişah eşleri, çocukları dahil, devlet ricali ve devrinin ileri gelenlerinin ve bunların yanı sıra geniş bir halk kitlesinin de son istirahatgahını burada aramasına neden olmuş, sonuçta Eyüp, İstanbul'un en büyük nekropolü olma özelliğini bugüne kadar korumuştur (9,s.1).

Fatih Sultan Mehmed ve daha sonra gelen Osmanlı padişahları ile devlet ricali tarafından ayrı bir önem verilen ve gelişmesine özen gösterilen bu yörede tarihsel süreç içinde sosyal ve kültürel açıdan etkin bir ortam oluşmuştur. Eyüp'ün geçmişteki sosyal ve kültürel yaşamının zenginliği bu mezar taşlarında okunmaktadır.

Osmanlı – Türk hat, taş işlemeciliği sanatı, türbe mimarisi ve bezemelerin en seçkin örneklerine, kurulduğundan bu yana padişah, padişah eşleri, çocukları dahil devrinin ileri gelenleri ve devlet ricalinin gömüldüğü bu türbe, mezar ve yapıtlarda, kitabelerinde rastlanmaktadır. Eyüp bu açıdan sanat ile kültürü, ölüm ile yaşamı geçmişten bugüne iç içe ve bir arada yaşatan, ölüme ürkmeden yaklaştıran dingin bir huzur ortamı sunmaktadır.

Her biri devrinin mimari üslubunu sergileyen özgün birer sanat eseri olan bu mezarların; Osmanlı türbe, hazire ve mezarlıklarını birer müze haline getiren sanat değerlerinin yanında, geçmişteki siyasal, sosyal, kültürel yaşamımızı günümüze yansıtan önemli tarihi belgeler olarak bilimsel değerleri vardır.

Türbe, hazire ve mezarlık alanlarının bir diğer önemli tarafı ise, bu yapıtların; geçmişten günümüze tarihsel süreç içinde, sosyal ve kültürel yapının değişimini izleme olanağı bulabildiği-

miz somut belgeler olmalarıdır. Gerek burada yatan kişilerin toplum içindeki yerleri ve önemleri, gerekse mezar yapıtlarının taş, yazı, süsleme sanatı olarak giderek tek düze, birbirini tekrarlayan, sanatsal kaygıdan uzak biçimlenişi, Eyüp'ün sosyal ve kültürel yaşantısının da sanayileşme ve hızlı kentleşmenin etkisi ile aynı paralelde tek düze, birbirini tekrarlayan, sanatsal kaygıdan uzak bir yaşantı biçimine girdiğinin en çarpıcı göstergesidir. Göçün de etkisi ile hızlı artan nüfus sonucu bir yaşam biçimine dönüşen sosyal yapı ve kimlik değişimi, bu mezarlıklarda yansımaktadır.

Burada kaygı duyulacak önemli bir nokta, hızlı artan nüfus paralelinde eski mezarlık ve hazire alanlarının aynı hızla yok edilerek gecekondularına dönüştürülmesi veya karayolları kamu alanları içine alınması, eski mezar taşlarının kırılarak bu kaçak yapılarda temel taşı olarak kullanılması ve kalan mezarlık alanlarının da yerlerini yeni mezarlara terk ederek, tarihten bize ulaşan bu önemli belgelerin ve her biri birer sanat eseri olan bu eski mezar taşlarının hızla tahrip ve yok olmalarıdır.

..Sokullu Mehmed Paşa Türbesi

Sokullu Mehmed Paşa Türbesi, Cami-i kebir caddesi üzerinde ve Siyavuş Paşa Türbesi karşısında yer almaktadır. Kapısı karşısında ise medresesi bulunmaktadır.

Sekizgen türbe içte ve dışta düzgün küfeki taşından yapılmıştır. İçeride sekizgen köşelerine sekiz yuvarlak niş, nişlerin aralarına yedi pencere ve bir kapı konularak sekizgen prizma gövde, onaltıgene çevrilmiş ve kubbe doğrudan duvarlara oturtulmuştur. Bu yüzden dışarıda duvarların profil saçakla

bittiği yerde kubbe eteği başlar.

Dışarıdan sekiz yüzlü, kesme küfeki taşı kaplı olan türbe, sağır kubbeli olup, alt-üst pencerelidir. Üst pencereler vitraylı, alt pencereler mermer sövelidir. Bunların üzerine yarım daire şeklinde mermer şebekeler yerleştirilmiştir.

Sokullu türbesinin kapı kemeri beyaz ve yeşil mermer, alt pencere söveleri beyaz mermer, üst pencereleri alçı şebekelidir. Pencerelerin dışlıkları yuvarlak kayıtlı, içlikleri renkli camlıdır. Dıştan sekizgen, içten onaltıgen olan türbenin kubbe içi vişne çürüğü zemin üzerine beyaz desenli kalem işi nakışlar ile bezelidir. Daha aşağıda, lacivert zemine beyaz hatla yazılı çiniden Ayet-el Kürsi frizi duvarları çepeçevre dolanır.

Türbe kapısı, medrese kapısı karşısında olup, sekiz mermer sütunlu ve kemerli bir revak her iki kapısının üstünü örtmektedir. Kapının iki yanı mermer şebeke korkuluklu maksuredir. Mermer söveli ve kemerli kapısı üzerinde bir ayet-i kerime bulunmaktadır. Kemerler pembe ve beyaz mermerdendir.

Cadde tarafındaki yüzünde, altta, ayna taşı küçük bir çeşmesi vardır. Yine bu cephenin sol tarafında, altı mısralı ve H. 976 (1568) tarihli bir çeşme kitabesi bulunmaktadır.

Türbenin sol tarafında, türbe ve medresenin avlu kapısı bulunmaktadır. Çift söveli bu kapının takında, üç satır halinde hazırlanmış şu kitabe vardır;

“Şah Selim'e Vezir-i azam olan; Ya'ni hem nam-ı mefhar-ı dü-cihan; Eyleyüb hakır-ı şerife hatur; Ayet-i Küll-ü men aleyha fan; Kıldı bünyad o Hazret-i Paşa; Bir makam-ı şerif-i al-i şan; Merkad-ı paki evladı evladın; Hur-u gılmana ravza-i Rıdvan; Didi bu dar-ı cennet asaya; İki tarih idüp Nihad-i he-

man; Peş makam-ı latif cay-ı şerif; Türbe-i pak-i dar-ı ehl-i cinan H. 976” Sokullu Mehmed Paşa'nın evlatları için yaptırdığı türbede 19 kabir yer almaktadır. Bunlardan altı tanesi ahşap sandukadır. En büyüğünün Sokullu'ya ait olduğu sanılmaktadır. Altısı erkek, ikisi kadın olan kabirlerin dışında, şahidesi olmadığı için cinsi belirlenemeyen lahitler de vardır. Sadece pehle taşları kalmış birkaç kabir daha mevcuttur. Lahitlerin bazıları üzerinde kelime-i tevhid, bazıları üzerinde çiçek kabartmaları vardır. Hiç birisinin kitabesi yoktur.

Türbede gömülü olduğu bilinen isimler şunlardır:

1. Sokullu Mehmed Paşa,
2. Sokullu-zade Hasan Paşa (H.1013/1604'de Tokat'ta şehid edilmiştir.),
3. Sokullu-zade İbrahim Paşa (Ölm. H.1013/1621. İbrahim Han-zade ailesinin ceddidir.),
4. Sokullu-zade Kurd Bey (Ölm. H.974/1566),
5. Sokullu-zade Mahmud Bey (Ölm.H.933/1585, Eylül ortalarında,Ramazanın sonlarında, elli günlük iken vefat etmiştir.),
6. Sokullu-zade Mustafa Bey,
7. Sokullu-zade Safiyye Hanım Sultan (Cafer Paşa'nın eşi. Doğm. H 970/1562),
8. Sokullu Mehmed Paşa'nın oğlu Sultan-zade pir Mehmed Bey (Ölm. H.977/1569) olup, üç yaşında vefat etmiştir. Kabri lahit şeklinde olup, baş taşında kelime-i tevhid yazılıdır. Ayak taşının dış yüzündeki kitabesi mevcuttur, H.977.),
9. Sokullu Mehmed Paşa'nın oğlu Sultan-zade Ahmed Bey (vefatında dört yaşında idi. Kabri, lahit şeklinde olup baş taşında dolama sikke ve kelime-i tevhid yazılıdır. Ayak taşının dış yüzün-

de kitabesi mevcuttur, H.973),

10. İbrahim Han-zade oğlu Defter Emimi Mehmed Bey (Ölm. 1077 Muharrem/Temmuz 1666) oğlu Ali Bey (Şahidesi bir pehle üzerine yatırılmıştır ve kitabesi vardır. H.1127/1715'de vebadan vefat etmiştir.),

11. Ali Bey'in oğlu, Bahir İsmail Beyefendi (Şair ve hattat idi. Vefatına Müstakim-zade; “Mir İsmail buldu me'vade makam, H.1164/1751” diye tarih düşmüştür. İsmail Bey, Hoca Rasim Efendi'den hüsn-ü hat dersleri almış ve sülüs ve nesih öğrenmiştir. Daha sonra Reis'ül -etibbayı Şehriyari Mehmed Ref'i efendinin derslerine devam etmiş ve yaşı yetmişe yaklaştığı bir sırada vefat etmiştir. Bahir mahlası ile şiirleri vardır.),

12. Bahir İsmail Beyefendi'nin oğlu Ahmet Bey /vefat tarihi belli değildir.),

13. Sokullu Mehmed Paşa'nın oğlu Kasım Paşa (Lüleburgaz'da siyaseten şehit edilmiş, kesik başı babasının türbesine gömülmüştür. Baş taşı dolama sikkeli olup, ince şahidesinde kelime-i tevhid yazılıdır. Ayak taşındaki H.979/1571 tarihli kitabesi şahidenin dış yüzüne yazılarak türbe dışından okunması sağlanmıştır.),

14. Kasım Paşa'nın kızı Ayni Hatun (Vefat tarihi belli değildir. Sokullu Mehmed Paşa Hafsa'daki camii oğlu Kasım Paşa'nın ruhu için yaptırmıştır. Vefatına H.987 tarihi düşürülmüştür.),

15. Kabir lahid şeklinde olup, ayak taşının dış yüzündeki kitabesi çok silik olduğundan, ancak “Paşa...Safiye Hanım” yazılar okunabilmektedir. Şair Nihadî'nin hazırladığı kitabenin tarih mısrası; “Oldu tavus Gülşen-i cennet, H.980/1572),

16. Dolama sikkeli diğer bir lahit (Ayak taşının dış yüzünde kitabesi vardır.),

17. Küçük kavuklu lahit (Baş taşı dört köşe olup ön yüzünde; "Merhum ve mağfur İbrahim Han-zade Ali Beğ oğlu Mustafa ", pencere tarafındaki yan yüzünde ise "İbrahim Han-zade Ali Beğ oğlu Mustafa Beğ ruhiçün fatiha H.1095/1684.", yazmaktadır. Ayak taşı kandil kabartmalıdır.)

Bunların dışında Türbe'de 7 ahşap sanduka, 5 dolama sikkeli mermer lahit, bir küçük kavuklu mermer lahit, iki kız mermer lahdi, üç adet şahidesiz pehle ve bir adet şahideli pehle olmak üzere 19 kabir vardır. Ahşap sandukaların levhaları yok olmuştur.

Türbe haziresinde gömülü olanlar şunlardır;

1. Hattat Hulusi Mehmed Emin Efendi, Ölm. H.1313 (1895), tarihsiz (Eyüp'teki Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi'nin kitabesi onundur.),

2. Dolama sikkeli lahit, tarihsiz (Kitabesi'nden Sultan Murad Han'ın kapıcıbaşı olan Üveys Ağa olduğu, H.994/1586, anlaşılmaktadır.),

3. Dolama sikkeli lahit, H.1001 (1592), Elif Kamil'de vefat eden Mehmed Derviş Paşa-zade,

4. Medrese kapısı sağında, Sinem Sima Kethuda Kadın, H.1004 (1595),

5. Eyüp Camii imamı Şeyh-ül Kura Ahmed Efendi, H.1006 (1597),

6. Dolama sikkeli lahit, Estergon Kalesi'nin fatihi Lala Mehmed Paşa, H.1015 (1606) (Sokullu Mehmed Paşa'nın akrabası olup, Bosnalı'dır, Enderrun'da yetişmiştir. Önemli hizmetleri olmuştur.),

7. Lahit, İbrahim Han-zade Mehmed Tahir Bey'in oğlu Ahmed Bey'in eşi Fatma Hatun, H.1166 (1752),

8. İbrahim Han-zade Ahmed Bey'in kızı Rukiye Hanım, H.1197 (1783) (Şahidesi Tuba ağacı kabartmalıdır.),

9. Güzel bir taş ve yazı, İbrahim

Han-zade Enise Hanım, H.1199 (1784),

10. İbrahim Han-zade elhac Abdullah Bey'in kızı Abide Hanım, H.1201 (1786),

11. Muhsin-zade evkafı mümtevellisi elhac Abdullah Beyef. Zade Halil Beyef., H.1222 (1807),

12. İbrahim Han-zade Mehmed Beyefendi'nin eşi şehide Zahide Hanım,

13. Mevlevi Sikkeli, Mehmed Bey, Şeyh ve İbrahim Hanzade,

14. Eyüp Camii Devirhanbaşı ve Şehid Mehmed Paşa Kütüphanesi hafız-ı kütübü şeyh-ül kura Hafız Süleyman Efendi,

15. Hafız Süleyman Efendi'nin oğlu Hafız Mahmud Efendi, H.1319 (1901),

16. H.1052 (1646)'davefat eden Hafız Mustafa Efendi,Şahidesi cadde üzerindeki pencere içindedir.

17. Sokullu Mehmed Paşa Vakfı Mütevellisi İbrahim-zade es-Seyyid Mehmed Neş'e Tului Efendi, H.1293 (Ekim 1876).

1894 Tarihindeki büyük depremde Külliye'nin türbe ve medresesi zarar gördüğünden, kütüphanesi ve çeşmesi su yolları ile beraber, H.1313 (1895) tarihinde tamir edilmişlerdir. Türbe Mayıs-1993 tarihinde halkın ziyaretine açılmıştır (17, s.130-132;19,s.211-214).

- Su Yapıları ve Sokullu Mehmed Paşa Çeşmeleri

Bugün İstanbul'un genelinde olduğu gibi bir çoğu ortadan kalkan, ayakta kalanların da hiçbirinden su akmayan, sokak ve caddelerin kodlarının yükseltilmesi ile yarısına kadar zemine gömülmüş bulunan, muslukları kaybolmuş, cephe taşları ve süslemeleri kırılmış, hazneleri ve yalıkları tahrip ve yok edilmiş olan çeşme, sebil, selsebil, şadırvan, hamam gibi su yapıları; su ile tarihi kültürel oluşumu yan yana yaşatan, mimarlık tarihinde önemli yeri

olan yapılardan olduğu gibi, aynı zamanda, eski Eyüp'ün zengin sosyal yaşamının şehir dokusu içinde yansıdığı tarihi belgelerdir.

Yaşamın başlangıcı, hayatın devamı, canlıların ve insanın en büyük gereksinimi olan suyun; "temizlik imandan gelir" felsefesi ile İslam dininin ve ibadetinin bir parçası olması, dinin özünden kaynaklanan hayır yapma içgüdüsünü ve Tanrı katında en makbul sadaka, suyu halka ulaştırma arzusunu teşvik etmiş, sonuçta Osmanlı yaşam biçimi; devrinin mimari üslubunun, taş, hat ve süsleme ustalığının en güzel örneklerinin sergilendiği söz konusu bu su yapıları ile ortaya çıkmıştır.

Burada şuna işaret etmeden geçmek mümkün değildir. Osmanlı su yapılarının, özellikle çeşmelerin de diğer su yapıları gibi kendi haline terk edilip zaman içinde tahrip ve yok olmalarına seyirci kalınarak sahip çıkılmaması, imar uygulamaları ile acımasızca ortadan kaldırılmaları, sanayileşme ve hızlı kentleşme ile birlikte değişen sosyal ve kültürel yapı, yaşam biçimi ve özdeğerlerine yabancılaşan bir kimliğin göstergesidir.

İstanbul'un su tesisatının 18 yüzyıllık bir geçmişi vardır [Romalıların Kağıthane suyundan Kemerburgaz vadilerinde su aldıklarına dair en önemli bulgulardan biri, Bizanslı tarihçilerin, İmparatorların adları ile andıkları bu civardaki akadüklerdir. Bu akadüklerin ilk şekilleri hakkında hiçbir bilgi yoktur ve bu akadükler genellikle onaranların adı ile anılmaktadır. Ancak İstanbul'da ilk isalelerin kentin batsından gelen isaleler olduğu ve Hadrianus (117 – 138) zamanında yapıldığı kabul edilmektedir. Buna göre, İstanbul'un su tesisatının onsekiz yy.lık bir geçmişi vardır denilebilir.

Roma İmparatorluğu döneminde

muntazam ve büyük bir su şebekesine sahip bulunan İstanbul'da, Bizans döneminde bu tesisler; bakımsızlık, deprem, istilacı kavimlerin kenti teslimle zorlamak için su kemerlerini yıkarak yaptıkları tahribat, su yollarını ve yapılarını kullanılamaz hale getirmiştir. Tarihçiler Orta Bizans döneminden itibaren, mevzii sular ve menbalardan faydalanılıp kuyular açılarak, sarnıçlar yapılarak, hatta bazı hallerde bodrumlar da sarnıç haline getirilerek kentin dışarıdan bağımsız toplanan sularla ihtiyacını sağladığını söylemektedirler. Ancak Romalılar döneminden kalan Halkalı sularından bazılarının zaman zaman tamir edilerek şehirdeki sarnıçlara veya çeşmelere akıtıldığı ihtimalini de gözden uzak tutmamışlardır.

Fetihden sonra, uzun yıllar atıl duran bu eski su şebekesi acele onarımdan geçirilerek şehrin ilk su ihtiyacı karşılanmış, Bizans döneminden kalan sarnıçlar Müslüman ahali tarafından kullanılmamış, su tesislerinin yeniden yapılması zaruri hale gelmiştir. Fetihden hemen sonra padişahın iradesi ile, Turunçluk, Şadırvan sularının yanında, I. Theodosius zamanında yapıldığı tahmin edilen Belgrad ormanlarından su getiren sistem yeniden yapıldığına Bozdoğan kemerlerine kadar onarılarak, Kemer'in altındaki sıra çeşmelere Kırkçeşme suları denilen sular akıtılmıştır.

Sultan II Bayezid ve Sultan I. Selim döneminde Halkalı su yolları genişletilmiş, fakat su sıkıntısı giderek artmış Kırkçeşme suları azalmıştır. Kanuni Sultan Süleyman, giderek artan su sıkıntısına çare bulmak üzere Hassa Mimarı Sinan'ı görevlendirmiştir. Padişah'ın iradesi ile Kırkçeşme tesislerinin yapımına 1554 yılında başlanmış, 1563'den önce bitirilmiş, 1563'de sel felaketinde yıkılınca yeniden onarıp,

doğru genelde anıtsal binalara yer veremeyen, birbiri ile uyumlu yapılardan müteşekkil bir doku arz eder ve aynı özellik sokak dokusuna da hakimdir.

Dolayısıyla Eyüp, Türk-İslam kent dokusunun belirgin bir özelliği olan herhangi bir meydan gelişmesi göstermediği [24, s.182] gibi, bu yörede sur içi ve Boğaz'da varlığını bildiğimiz "Lale Devri" sonlarının anıtsal meydan çeşmelerine de rastlanmamaktadır [24, s.188]. Eyüp çeşmeleri daha ziyade külliyelerin duvarlarına bitişik veya münferit, tek yüzlü çeşmeler olarak ortaya çıkmaktadır. Bununla beraber yine de, iki kere yapılan ve ikincisi Haliç kıyı yıkımları esnasında üzerinde bulunduğu Boyacı Sokak ile birlikte ortadan kaldırılan, birincisinin ise mermer ayna taşı ve barok işlemeli oval kesitli kaidesi Tunuslu Hayrettin Paşa'nın haziresinde bulunan ve iki yalağı kaybolmuş olan çeşmelerden, Tunuslu Hayrettin Paşa tarafından yaptırılan ilk çeşme, iki tarafından su akıtan küçük bir meydan çeşmesi niteliğinde olup bu gün bu çeşme; eksik parçaları tamamlanarak, kıyıda, Tunuslu Hayrettin Paşa haziresine yakın bir noktada, park içinde kurularak yeniden hayata geçirilmiştir. Eyüp'de böyle çeşmelere de rastlanmaktadır. Buna bir diğer örnek de yine Haliç kıyı düzenleme çalışmaları esnasında Mihrişah Sultan İmareti içine alınan Hüsrev Paşa çeşmesidir. Kesiti kareye yakın dikdörtgen olan ince uzun mermer sütun biçiminde sade ve zarif bir üsluptaki çeşme, iki yüzünden su akıtan küçük bir meydan çeşmesidir.

Eyüp'deki Osmanlı dönemi çeşme yapıları; kendi tasarım bütünlüğü içindeki mimari yapısı, çevresi ve birlikte inşa edildiği yapılar ile olan uyumu, sanat tarihinin çok güzel hat örneklerinin sergilendiği kitabeleri, bezeme stilleri, bunların taş üzerine işleme biçiminde-

ki ustalık, lüle veya musluk biçimlerindeki detaylar ile devirlerinin en güzel örneklerini sergilemektedir. Mimarlık tarihindeki üslup değişikliklerini, diğer mimari yapıtlarda olduğu gibi, çeşme yapılarında izlemek mümkündür.

.Sebiller

"Sebil" kelimesi ise yol anlamına gelmektedir. "Sebilullah"; "Hz. Allah yoluna, Hz. Allah uğruna" manası taşımakta, dolayısıyla "cihad" ile eşanlamalı bir kelime olarak kabul edilmektedir. Sonraları harb etmek yerine hayır işi yapmak, İslamiyetin ana prensiplerinden biri olarak yerleşmiş ve sadakanın Tanrı katında en makbul olanlarından biri kabul edilen suyu halka ulaştırmanın bir yolu da "sebil" adı verilen hayrat su yapılarının yapılması ile olmuştur.

İstanbul sebillerinin suları, İstanbul su şebekesinden gelirdi. Suyu olmayan sebillerin suyu ise içlerindeki kuyudan çekilen veya mermer su haznesi, mermer veya topraktan yapılmış küplere sakalarla getirilen su ile temin edilirdi. Kandil ve bayram günleri ile cuma geceleri gibi özel gün ve gecelerde ise Kanlı Kavak, Küçük Çamlıca, gibi memba suları getirilerek dağıtıldı. Yine bu kutsal günlerde bal ve şekerden şerbet verilmesi bazı hayır sahiplerinin vakfiyelerinde yazılıdır. Sebillerin ilk açılış törenlerinde birkaç gün şerbet dağıtmak da adettendi. Sebillerde su dağıtan sebilciler ise, bu işle görevlendirilmiş Vakıflar'dan aylık alan kişilerdi. Bunlar sebile bir zincirle bağlı kulplu bakır, pirinç veya tonbak taslarla, içmek isteyen su verirler, tasları her gün temizlerler ve sebilin her türlü temizliğine dikkat ederlerdi. Çeşme ve muslukların temiz tutulması için emir ve iradeler vardır [25, s.1-2].

Bu insancıl ve uygar hayır yapma geleneği, mimari, taş, hat ve diğer be-

zeme sanatlarında en güzel örneklerini ortaya koyan son derece güzel yapılarla karşımıza çıkmaktadır. Münferit veya bir külliye'nin bir parçası olarak inşa edilen ve devrinin mimari üslubunu yansıtan sebil yapılarının mimarlık tarihinde önemli bir yeri vardır.

. Sokullu Mehmet Paşa Çeşmeleri

Eyüp'te Sokullu Mehmed Paşa tarafından, hayrat yapısı olarak yaptırılmış, birisi Külliye'nin türbesinin duvarına bitişik olmak üzere, altı adet çeşme vardır. Bu çeşmelerin hepsi de Mimar Sinan'ın eseridir.

.. Sokullu Mehmed Paşa Çeşmesi (Cami-i Kebir Caddesi – Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi Türbe Duvarına Bitişik Çeşme – Sebil)

Cami-i kebir caddesinde, Siyavuş Paşa Türbesi'nin karşısında yer alan, Sokullu Mehmed Paşa tarafından 976'da (1567/1569) eklenmiştir. Mimar Sinan'a klasik üslupda inşa ettirilen külliye'nin (medrese, dar-ül kurra, türbe, çeşme-sebil), bir parçası olan çeşme-sebil; medreseye bitişik türbesinin duvarına daha sonra (1568/1569)'da eklenmiştir. Hem çeşme, hem sebiller ve üç tarafı zarif, oymalı klasik üslupda inşa edilen yapının kitabesi, Pirzerenli Şair Nihadi Çelebi tarafından yazılmıştır [9, s.72-74; 26, s.22-23]. Ayna taşı küçüktür. Çeşme, türbe ile birlikte yapılmıştır.

Türbenin cadde tarafındaki yüzünde ve pencerenin sol tarafında üç sıra halinde hazırlanmış H.976 tarihli şu kitabe vardır;

“Bu şarab-ı tahuru kıldı sebil; Ol semiy-i Nebi Ferruh fal;
Eylesin nuş iden nev kevserden; Ruh-ı evladına dua irsal;

Didi tarihini Nihadi ,çüb; Selsebil-i behişt-i ab ü zülal (19, s. 410)

.. Sokullu Mehmed Paşa Çeşmesi (Kalenderhane Caddesi Üzerinde)

Kalenderhane caddesi üzerinde ve Saçlı Abdülkadir Efendi camii haziresinin sağ tarafında yer alan çeşmenin kemeri içindeki kitabesi üç satır halinde hazırlanmıştır. Yazısı Ketebe Hızır hattı ile yazılmıştır.

Evliya Çelebi bu çeşmeye Çarşı çeşmesi demektedir. Sağ tarafında medresenin bahçesine açılan büyük kapısı vardır. Bu kapı örülü iken 1989'da açılmıştır.

Burası bir zamanlar, Türbe Bahçesi Mesiresi olarak ünlenmiştir (19, s.410).

.. Sokullu Mehmed Paşa Çeşmesi (Zal Paşa Caddesi – Balcı Yokuşu)

Zal Paşa caddesi ile Balcı Yokuşu'nun birleştiği yerde ve sokağın sol köşesinde yer almaktadır. Arkasında Afife Hatun Tekkesi, önünde ise Kızıl Mescid bulunmaktadır. Klasik üslupdaki çeşmenin kemeri içinde üç sıra halinde yazılmış kitabesi H.978 (1570) tarihlidir. Çeşmenin altında ise H.1268 (1851) tarihli bir kitabe bulunmaktadır.

Kosova Vilayeti'nin Prizren Sancağı'nda dünyaya gelen kitabe yazarı Şair

12: Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi'nin uzaktan görünümü

Nihadi hakkında hemen hiçbir bilgi yoktur (19, s.411).

.. Sokullu Mehmed Paşa Çeşmesi (Feshane Caddesi - Eyüp İskele Caddesi)

Feshane caddesi ile Eyüp İskele caddesinin birleştiği yerde ve Feshane caddesinin sol köşesinde bulunmaktaydı. Yeri hala arsadır (S. Hakkı Eldem'in "İstanbul Anıları" adlı eserinde resmi vardır.). Tam karşısında Eyüp Emniyet Amirliği binası ve yan tarafında ve yol aşırı yerde ise, Ferhad Paşa Türbesi bulunmaktadır.

Çeşme altı yüzlü olup tamamen kesme taştan yapılmıştır. Yuvarlak kemeri üzerinde üç satır halinde hazırlanmış altı mısralı bir kitabesi vardır. 1946 Tarihinde yıktırılmıştır (19, s. 411).

.. Sokullu Mehmed Paşa Çeşmesi (Cami-i Kebir Caddesi – Boyacı Sokak)

Cami-i Kebir caddesi ile Boyacı sokağının birleştiği yerde caddenin sağ köşesinde bulunuyordu. Hemen arkasında Şekerpere Kadın Türbesi vardır. Bu zarif çeşme 1942 tarihinde yıktırılarak yeri yola katıldı.

Altı cepheli çeşmenin, her yüzünde mermer oymalı şebekeli pencereleri vardır. Ortadaki pencerenin önüne ve ayna taşının üzerine, üç satır halinde hazırlanmış, 975 (1567) tarihli kitabesi yazılıdır.

Geniş saçaklı ve kesme taştan yapılmış olan çeşme, bir sebili andırır. Evliya Çelebi bu çeşmeden "Rasul Paşa Çeşmesi" diye bahseder ve beşinci tarih mısraını aynen nakleder (19, s.412).

Sonuç

Vizyonel açıdan bakıldığında, uluslararası ekonomik yarışların, aslında uluslararası metropoller arasındaki yarışmalar haline gelmeye ve bu yarış-

ta iddialı ülkelerin, en büyük ve en önemli kentlerine uluslararası metropoliten işlevler yükleyerek dünya kenti olmak için çabalarını arttırmaya başladıkları görülmektedir. Bu çerçevede, son yıllarda özellikle yüksek teknolojilerin hızla yayılması, dünya ekonomisindeki güç dengelerinin Atlantikten Pasifik'e kayması ve global pazarlarda rekabetin ileri derecede yoğunlaşması gibi nedenlerle, dünya ekonomisinin giderek küresel bir nitelik kazanmış olması ve buna bağlı olarak, yeniden yapılanma sürecine girilmiş bulunulması, şehirlerin kazandığı yeni önemi arttırmıştır. Dünya kentleri artık, çok uluslu kapitalin toplandığı, düşünce ve karar üreten örgütlenmiş mekanlar haline gelmiştir. Küreselleşen dünya ile birlikte, dünya metropolleri, uluslararası arenada öne çıkabilmek, cazibe ve çekim merkezleri olabilmek üzere, projeler üreterek kentlerini yenilemek ve zenginleştirmek için yarış etmektedirler. Ancak yapılan eylem ve aktivitelerin birbirine benzemesi, bunların farklılaşmasını getirmemekte, benzer örneklerin sayıca çoğalması, kentlerin yeniden birbirine benzerliğini oluşturmaktadır. (İDMP, 2003).

Bu noktada, fethi ile dünyada bir çağı kapatmış, bir çağı açmış bulunan ve bir dönem politik, kültürel, ekonomik gücü ile dünyayı etkileyen bir başkent olan İstanbul'un dünya ölçüsünde öne çıkmasında; dünya mirası özgün kültürel değerlerinin son derece önemli bir rolü olduğu açıktır. Kent kimliğinin oluşmasında etkin rol oynayan söz konusu kültürel birikimin varlığının yoğun olarak bir arada yer aldığı en önemli kentsel mekanlardan birisi de tarihi Eyüp semtidir. Eyüp fethi kadar inen sahip olduğu tarihi kültürel değerleri ile, dünya ölçeğinde kültür mirasının önemli bir kısmını yoğun olarak ve bir

doku bütünlüğü içinde bir arada bünyesinde barındırmakta ve bu nedenle İstanbul'un dünya ölçeğinde bir metropol olmasında önemli bir potansiyel taşımaktadır.

Bütün bunların yanında, dünya kentlerinin mekansal gelişme stratejilerinde, AB kentsel mekan gelişme stratejilerinde, İstanbul Deprem Master Planı'nda ve İstanbul metropoliten alan bütünü için hazırlanmış üst düzey stratejik plan kararlarının amaç ve genel ilkelerinde yer aldığı üzere; İstanbul'un; dünya ölçeğinde sahip olduğu özgün tarihi kültürel ve doğal değerleri, dünya coğrafyası üzerindeki jeopolitik konumu ve potansiyelleri ile, tarihsel geçmişinde olduğu gibi gelecekte de bir "dünya kenti" statüsü kazanması için, nüfus ve alan büyüklüğünün ötesinde Dünya Bankası ve Habibat tarafından desteklenen "sürdürülebilir kent" vizyonunu yakalaması gereği ortaya çıkmaktadır. Bir kentin; Yaşanabilirlik, rekabet gücü, iyi yönetim ve işletme, finansman gibi dört açıdan "sürdürülebilir ve işlevsel olması ise, kentte yaşayanların yaşam kalitesinin, refahının yükselebilmesi için şarttır. Bu noktada, yerel yönetim stratejilerinin, yalnızca kentsel alanlarla ya da kentsel nüfusla sınırlı olarak belirlenmesinin yetersiz kaldığı; Kentsel Dönüşüm stratejilerinin aynı zamanda, daha iyi bir yaşam kalitesi ve sürdürülebilir kalkınma gözetilerek tasarlanması gerektiği açıktır.

Bunun önemli unsurlarından birisi de geleneksel tarihi kültürel doku ve mimarinin varlığının, bir dünya kültür mirası olarak, sürdürülebilirliğinin sağlanmasıdır. Bunun önemli bir örneği ise; Mimar Sinan tarafından 1568-1569 tarihlerinde yapılan Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi'nin, Osmanlı sosyal yaşantısında, hayır işleri için vakıf ku-

rulma usullerinin getirdiği imkanlar ile, yapıldığı tarihten günümüze, yaklaşık 440 senedir ayakta kalmış olması ve halka hizmet vermekte devam ediyor olmasıdır.

Mimar Sinan tarafından gerçekleştirilmiş, gerek şehir içindeki yerleşim planı, gerekse fonksiyonel kullanım plan şeması ile, Eyüp'ün tarihi yerleşme dokusuna yakışan, Osmanlı Klasik döneminin bu zarif külliyesi, özgün fonksiyonu ile uyuşmasa da, bu gün hala halka yönelik sosyal hizmet amaçlı kullanılmakta devam etmektedir. Bu kapsamda Eyüp Belediyesi tarafından bu yapı kompleksinin medrese kısmına sağlık ocağı fonksiyonu, dar-ül kurasına ise çocuk kütüphanesi fonksiyonu getirilmiştir.

(Not: Gerek bu tebliğin, gerekse daha önceki tebliğlerimin hazırlanması esnasında doküman ve bilgi temininde benden her zaman kıymetli yardımlarını esirgemeyen Eyüp Belediyesi Planlama Müdürlüğü elemanlarından, eski mesai arkadaşım Sayın Hülya Yalçın'a teşekkürü bir borç biliyorum.)

DİP NOTLAR:

[1] Hz. Halid'in naşı, vasiyeti üzerine, savaşılırken, mücahitler tarafından kente mümkün olduğu kadar yaklaştırılıp, bu günkü Eyüp sınırları içinde, kale dibine yakın bir yere defnedilmiştir. Yezid bin Muaviye tarafından mezarın üzerindeki toprak çığnenerek kaybedilmek istenmiştir. Ancak Romalılar tarafından Arap ordusuna ait önemli bir zatın vefatı hissedilmiş, Roma imparatoru tarafından cenazenin defnine müsaade edildiğine dair haber gönderilmiş, İstanbul'un fethine kadar Romalılar, kendi dini inançlarına göre mezarı ziyaret ederek, kıtlık gibi felaket zamanlarında, ruhaniyetinden yardım talep etmişlerdir. Vefatından

yaklaşık 807 sene sonra, İstanbul'un fethine kadar (H.857/M.1453) Romalılar tarafından korunan mezar, Fatih'in hocası Akşemseddin tarafından bulunarak en eski Arapça kufi yazı ile "Hüvel kabr-ü Eyyüb el Ensari" ibaresi yazılı taş ortaya çıkartılmıştır. Bahse konu taşın, fetihden sonra Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılan türbenin duvarında asırlarca durduğu bilinmektedir. Hicazlı Şeyh Abdülhafız bin Osmanilkari Etti'fî, "Gilaül Kulüb ve Keşfül Kurub" isimli eserinde H.1298/M.1894'de İstanbul'u ziyaretinde bu taşı türbenin duvarında gördüğünü anlatmaktadır (1, s.42-43).

[2] İstanbul'un fethinden sonra kılıç kuşanma törenleri Hz Halid'in türbesinde gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Padişahlara kuşatılan kılıç hep aynı kılıç olmamış, bazıları Hz. Peygamber'in, bazıları Hz. Ömer'in, bazıları Yavuz Sultan Selim'in kılıçlarını kuşanmışlardır. Kılıcı da genellikle Çelebi Efendi, nakibüleşref veya şeyhülislam kuşatırdı. Örneğin Sultan IV. Murad'a asrın büyük şeyhlerinden Aziz Mahmud Hüdayi Efendi kılıç kuşatmıştır.

[3] Eyüp'ün geçmişte oluşan sosyal, kültürel yaşamının zenginliği ve ihtişamı bu mezar taşlarında okunmaktadır. Osmanlı – Türk hat, taş, işlemeciliği sanatı, türbe mimarisi ve bezemelerin en seçkin örneklerine, kurulduğundan bu yana padişah, padişah eşleri, çocukları dahil, devrinin ileri gelenleri ve devlet ricalinin gömülü olduğu bu mezar ve yapıtlarda, kitabelerinde rastlanmaktadır. Eyüp bu açıdan da sanat ve kültürü, ölüm ile yaşamı geçmişten günümüze iç içe ve bir arada yaşatan, ölüme ürkmeden yaklaştıran dingin bir huzur ortamı sunmaktadır.

Eyüp'ün, yaşam ile ölümü bir arada ve iç içe sunan ancak yarattığı uhrevi dingin ortam ile ölüme ürkmeden yaklaştıran atmosferi Eyüp'ü ziyaret eden yabancıları daima etkilemiştir ve seyahatnamelerinde bu

nu dile getirmişlerdir. Aşağıda Edmondo de Amicis'in İstanbul ile ilgili kitabından, bu konuya ilişkin kısa bir alıntı verilmiştir.

"Ya Eyüp mezarlığı nasıl unutulur? Oraya bir akşam gurub vaktinde gittik ve hafızamda hep o gün gördüğüm gibi, güneşin son ışıklarıyla aydınlanmış olarak kaldı. Hafif bir kayık bizi Haliç'in nihayetine götürdü ve Osmanlıların 'mukaddes toprak'ına iki yanı kabirlerle çevrilmiş pek meyilli bir yoldan çıktık. Bu saatte, bütün gün mezarlarda çalışan ve büyük kabristanı çekiç darbelerinin sesiyle dolduran taş yontucuları bırakıp gitmişlerdi. ... Karşı sahil tepelerinden ve Haliç'in bütün koylarından birçok defa pırl pırl kubbelerini ve narin minarelerini gördüğüm o esrarlı Eyüp Camii'ne heyecan içinde vasil olduk. ... Camiin etrafında, ulu ağaçların altında, çiçeklerle çevrilmiş, mermerler ve yıldızlı arabeskler ile parıldayan, gösterişli kitabelerle süslenmiş sultan, vezir ve saray büyüklerinin türbeleri yükselir. ... Bu, fevkalade bir sessizliğe gömülmüş aristokratik bir mahalle gibi, uhrevi bir hüznle beraber dünyevi bir hürmet hissini ilham eden bembeyaz, gölgeli ve şahane güzelliğe sahip bir mezar şehridir. Mezarlık bahçelerindeki yeşilliğin çelenkler ve demetler halinde sarktığı ve üzerinden akasya, meşe, mersin dallarının yükseldiği beyaz duvarların ve parmaklıkların içine geçiyor ve türbelerin kemerli pencerelerini örten yıldızlı demir dantellerin arasından, tatlı bir ziya içinde, ağaçların yeşil gölgeleleriyle boyanmış mermer lahitler görüyoruz. İstanbul'un başka hiçbir yerinde, ölüm tasvirini güzelleştiren ve korkmadan seyrettiren Müslüman sanatı bu kadar zarafetle gözler önüne serilmez. Dudaklarda hem dua hem tebessüm uyandıran hüznü ve zarafet dolu bir kabristan, bir saray, bir bahçe, bir mabettir bu. Her tarafta, asırlık selvilerin gölgelediği, içinden yılankavi yolların geçtiği, sulara dalmak için yol boyunca toplanıyormuş gibi gelen mezar taşlarıyla beyazlaşmış mezarlıklar uzanır. Birçok ka-

ranlık köşeden, çalılırları aralayınca sağ kolda birbirinden ayrı bir sıra mavimsi şehir gibi görünen uzaklardaki İstanbul; aşağıda, güneşin son ışığının parladığı Altın boynuz, karşıda Sütlüce, Halicioğlu, Piripaşa, Hasköy semtleri ve daha uzakta bu dünyanın renklerine benzemeyen belirsiz ve ölgün sonsuz bir renk tatlılığı içinde kaybolmuş büyük Kasımpaşa semti ve hayal meyal Galata görülür” [7, s.444-451].

[4] Orhan Bey'in, Bursa'nın iç kalesinde bir sarayı vardı. Fatih devrine kadar gelen Osmanlı hükümdarları tarafından kullanılan Bursa sarayından Evliya Çelebi de bahsetmekte, ancak sarayın bu hükümdardan sonra rağbet görmediğini, sadece muhafız bostancılarının burada bulunduğunu kaydetmektedir. Ancak, Bursa tarihinde büyük bir yangın ve depreme maruz kaldığı için, Evliya Çelebi'nin bahsettiği sarayın, Orhan Bey devrinden kalan bina olmadığı söylenebilir. Ayrıca 1402'deki Ankara Muharebesi'nden sonra Bursa'nın maruz kaldığı Moğol istilası esnasındaki yangın ve yağmalamalar da düşünülecek olursa Orhan Bey döneminden XVII. asra pek fazla bir şeyin kalmayacağı kanaatine varılabilir.

Bursa sarayı hakkında bilinenler pek fazla değildir. Teşkilat ve iç taksimatı ise hemen hemen hiç bilinmemektedir. Sadece, muhafazası için kapıcılarının, muhtelif hizmetler için iç halkının ikamet ettiği kısımlar ile harem kısmının bulunduğu söylenebilir. Edirne'nin fethinden sonra da Bursa bir müddet daha devlet merkezi olmakta devam etmişti.

Bilindiği gibi Rumeli fetihlerinin başladığı sıralarda Osmanlı Devleti'nin merkezi Bursa idi. Edirne'nin fethinden sonra da burası hemen terk edilmedi. Bununla beraber Edirne'de ilk sarayın Murad Hüdavendigâr (I. Murad) tarafından H. 767 (M. 1365) yılında yaptırıldığı ve yerinin de bugünkü Selimiye Camii'nin bulunduğu yüksek yerde veya yakınında olduğu ileri sürülmektedir. Evliya

Çelebi, kendi zamanında bu sarayın bulunduğunu ve Musa Çelebi tarafından etrafının bir duvarla çevrilmiş olduğunu bildirir. Yine onun yazdığına göre, Kanunî Sultan Süleyman da bu sarayı tamir ettirmiş ve acemi oğlanlarına tahsis etmiştir. Bu eski saraydan günümüze kadar bir iz kalmamakla beraber, Selimiye Camii'nin üst tarafındaki Saray Hamamı denilen Çifte Hamam harabesinin bu saraya ait hamamın kalıntısı olduğu kabul edilmektedir.

Edirne saraylarının en meşhuru, Hünkârbağçesi Sarayı denilen Yeni Saray olup burada harem daireleri ile saray teşkilatına ait diğer bölümler vardı. Yine Evliya Çelebi'nin kaydına göre önceleri kuru halinde bulunan bu yer, Sultan I. Murad tarafından imar edilmiş, fakat Sultan II. Murad, Tunca nehrinin kenarında bulunan bu mevkii köşklere süslemişti. Kendisinden sonra gelenler de buraya ilaveler yaparak Kanunî zamanında mükellef bir hale getirmişlerdi.

İstanbul'un fethinden üç yıl sonra, yani 1457 senesinde Edirne şehri büyük bir yangın sonunda tamamen büyük ölçüde yok olmuş, bu arada saray da yangından zarar görmüştü. Şehrin yeniden imarı sırasında, Fâtih'in emri ile Hünkârbağçesi Sarayı diye anılan yerde inşa edilen sarayda altı bin iç oğlanı ile beş yüz civarında bostancı vazife görüyordu. İç oğlanları, Topkapı Sarayı'nda olduğu gibi muhtelif koşullar halindeydiler. Bostancılar hem Edirne sarayı bahçelerine hem de Edirne'de bulunan Mamak, Çömlek ve Mesihpaşa bahçelerine bakıyorlardı. Ayrıca Edirne Bostancıbaşısının idaresinde şehrin inzibat işleri ile de meşgul oluyorlardı. Hükümdarlar, İstanbul'da ikamete başlamadan önce Edirne sarayında, muhafız kapıcılar ve kapıcıbaşılar vardı. Bunlar sonradan kaldırılmışlar, onların yerine bostancılar bakmaya başlamışlardı. Edirne sarayındaki iç oğlanların kıdemlileri, üç senede bir İstanbul'daki yeni sarayın Enderûn kısmına veya kapı kulu süvari ocaklarına verilirlerdi. Keza Bostancılar da zamanı gelince

kıdemlerine göre Yeniçeri, Sipahi veya Müteferrika olurlardı.

Edirne sarayı da İstanbul'daki yeni sarayda olduğu gibi Enderûn, Birûn ve Harem kısımlarından meydana geliyordu [10].

[5] Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde, devletin ekonomik, sosyal ve askerî gelişmesinde önemli derecede rol oynayan etkenlerden birisi de toprak sistemidir. Bu sistemin gelişmesi ile ilgili kurumlar, devlete bir dinamizm veriyordu. Bu sebepledir ki ortadan kalkıp tarihe mal oluşuna kadar toprak, bu devletin hayatında önemli bir rol oynamıştır.

Bir toplumun, devlet olabilmesi için, bazı özellikleri taşıması gerekir. Toprak (ülke) bu özelliklerin başında gelmektedir. Çünkü her bağımsız devletin, hak ve yetkilerini, mutlak surette kullanabildiği, belirli sınırlarla tespit ve tayin edilmiş bulunan coğrafî bir toprak parçası diye tarif edilen "ülke" kavramı, ancak belli bir toprağa sahip olmakla mümkün olabilir.

İslâm öncesi Türklerin yaşamında toprak, biri fertlerin diğeri de toplumun olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. İslâm öncesi Türk devletlerinin, kısmen yerleşik de olsa, göçebe hayat tarzı ve ananelerine göre bir mülkiyet anlayışına sahip oldukları bilinmektedir. Hayvanlarına otlak vazifesi görmesinden dolayı göçebeler için toprağın önemi büyüktü. Eski Türklerde otlaklar, fertlerin değil, kabile veya cemaatlerin mülkiyetinde bulunuyordu.

Türklerin İslâm'ı kabul edip İslâm medeniyeti içindeki yerlerini almalarından sonra, doğal olarak, dinî, ekonomik ve sosyal hayatlarında İslâm'ın getirdiği bazı kurallar nedeni ile değişiklikler meydana gelmiştir. Dolayısıyla, Müslüman Türkler, her konuda olduğu gibi toprak hukuku ve idaresi bakımından da İslâmî prensiplere bağlı kalmışlardır. İslâmî toplumdaki toprak hukuku ile ilgilenenler, tarihî açıdan bu sistemi dört ana devreye ayırmışlardır. Bun-

lar; İslamiyet'in başlangıcından Hz. Ömer'in halifeliği dönemine kadar olan devre; Hz. Ömer devri; Abbasi ve Selçuklu devri; Osmanlı devri olarak ayrılmıştır.

İslâm medeniyeti içerisinde Osmanlı toprak uygulaması, gerçekten toprak hukuku bakımından büyük bir önem arz eder. Osmanlılar, toprak konusunda da kendisinden önceki Müslüman devletlerin tabikatından istifade etmişlerdir. Devlet, henüz bir beylik durumunda olduğu zaman bile, İslâmî bir sistemin yerleşmesi için çalışılıyordu. Bunun içindir ki bu Müslüman unsurlar (göçlerle gelen ve uçlarda yaşayan göçebe Müslüman Türkler) Osmanlı Beyliği'ni siyasî ve kültürel açıdan, klasik İslâm geleneklerinin ihyasını hedef tutan bir devlet olmaya doğru geliştirmiştir.

İslâm âleminde bir gelenek olarak, Osmanlılardan önceki Müslüman devletlerde ve özellikle Büyük Selçuklularda görülen ikta sistemi, Büyük Selçuklulardan sonra gelen bütün Türk İslâm devletlerinde uygulanmıştır.

Selçukluların, askerî mukataalar ihdas etmeleri, hanedanın, kendi başlıca dayanağı olan Türk unsuruna mensup kütleleri yabancı bölgelerde yerleştirmek, onlara hem toprak vermek hem de lüzumunda askerî bir kuvvet olarak faydalanmak fikrinden doğmuştur. Bu suretle yavaş yavaş toprağa bağlanan göçebeler, hem bir karışıklık unsuru olmaktan çıkıyor, hem de devlete kuvvetli bir askerî dayanak teşkil ediyorlardı. Bu usulün önemi ve yararı, bilhassa Bizans'tan zapt edilen yeni bölgelerde daha açık bir şekilde görünmüştür. Kısmen harplerde ve fetihlerde imha veya esir edilen ve kısmen de yerlerinde bırakılan yerli ahaliden kalan geniş Anadolu toprakları, Selçukluların takip ettikleri ikta sistemi sayesinde yavaş yavaş Türkleşmiştir.

Osmanlıların, kendilerinden önceki Müslüman Türk devletlerinden alıp ustaca tatbik ettikleri tımar sistemi, Osman Gazi ile başlar. Osman Gazi, zapt ettiği bütün

yerleri tımar olarak silah arkadaşları ile askerlerine veriyordu. İtaat eden yerli halkı da yerinde bırakıyordu. Hatta, arkadaşlarından bazılarının uysal ve itaat eden ahaliyi herhangi bir sebeple yerlerinden kaçırmalarına da engel oluyordu.

Tımar (Dirlik) sistemi, devlete ait mîrî arazinin, savaşlarda yararlılığı görülen, kalle yapım ve tamirinde bulunan, devlete hizmet eden mücahitlere, askerlere ve diğer bazı hizmet erbabına dağıtılarak, bu kimselerin, kendilerine verilen araziye ait örfî ve ser'î vergileri toplaması şeklinde belirlenebilir. Toprağın "rakabe" denilen çıplak mülkiyeti devlete, kullanma ve yararlanma hakkı tımar sahibine aittir. Daha önce de temas edildiği gibi toprak üzerindeki bu hak, babadan oğula intikal etmekte, ancak tımar sahibinin toprağı satması, hibe etmesi, bağışlaması, rehine koyması veya miras olarak intikal ettirmesi mümkün değildir.

Osmanlı Devleti'nde, mir'î arazi rejiminin sonucu olarak tımar (dirlik) adı verilen bir sistem ortaya çıkmıştır. Bu, daha önceki Müslüman devletlerdeki "İkta" sistemi ile aynı olmakla birlikte ona göre biraz daha gelişmiştir. Osman Gazi'nin fetihleri ile ortaya çıktığını daha önce gördüğümüz bu uygulama, I. Murat döneminde teşkilâtli ve sistemli bir kurum haline gelmiş, Önceleri tımar ve has diye ikiye ayrılan dirliklere bu devirde Kara Timurtaş Paşa yardımıyla "zeâmet" diye malî yönde ikinci derecede bulunan bir kısım daha ilave edilmiştir.

Devlette, büyük bir fonksiyonu bulunan tımar sistemi, Osmanlı toprak rejiminin temelini teşkil ediyordu. Zira bu toplumda ekonomik, sosyal, askerî ve idarî teşkilâtların tamamı büyük ölçüde toprak ekonomisine dayanmaktaydı. Toplum hayatında en küçük vazife sahibinden, devletin en üst kademesinde bulunan hükümdara varıncaya kadar hemen hemen bütün sosyal gruplar, geçimlerini toprak ürünleri ile sağlıyorlardı.

Selçuklu uygulamasında; Sebepsiz yere

hiç kimsenin tımarı elinden alınamaz; Tımar sahibinin ölümü halinde tımarı oğluna intikal eder; Oğul sefere gidemeyecek kadar küçükse, harbe gidecek yaşa gelinceye kadar onun yerine hizmetkârları sefere gideceklerdir; şeklindedir.

Anadolu'da, Osman Gazi ile başlayan tımar sistemi, ondan sonra gelen torunları tarafından devam ettirilmiştir. Gerçekten de Orhan Gazi zamanında tımar tevcihlerine dair birçok tarihî kayıt bulunmaktadır. Ayrıca gazilerin yani tımar erlerinin yeni zapt edilen yerlere yerleştirildiği hakkındaki rivayetler de tımarların askerî özellik ve mahiyetlerini daha iyi anlamamıza vesile olmuştur. Hatta tımarlarda bulunan yerli halk da zaman zaman sipahilerle birlikte kendi din kardeşlerine karşı harplere katılıyorlardı. Rumeli fetihleri başlayınca tımar sistemi oralarda da uygulanmaya başladı (Gelibolu havalisinin Yakub Ece ile Gazi Fazıl'a tımar olarak verildiği ilk tarihî kaynaklarda belirtilmektedir.). Sultan I. Murad döneminde Rumeli fütuhâtı önem kazanınca Anadolu'dan pek çok halk ve bazı Türk aşiretleri oradan alınıp Rumeli'de iskan ettirildiler. Bu yeni gelenlerin geçimlerini sağlamak için onlara toprak tahsis edilmesi gerekiyordu. Bu durum sebebiyle, tımar sistemi daha da yaygınlık kazanmaya başlamıştır.

Yukarıda bahsedildiği gibi, başlangıçta "Has" ile "Tımar" şeklinde ikiye ayrılmış olan birlikler, I. Murad döneminde yeni bir kategorinin katılması ile üç kısma ayrılmışlardır. Rumeli Beylerbeyi Lala Şahin Paşa ölünce, onun yerine Kara Alioğlu Kara Timurtaş Paşa beylerbeyi olmuştur. Dirlikleri yeniden düzenlemek isteyen Kara Timurtaş Paşa, "Has" ile "Tımar" arasında "Zeâmet" adı ile yeni bir derece ihdas etmiştir. Kademelî bir gelişme takip eden bu toprak sistemi, toprağın mülkiyet hakları ile ilgili değildir. Böylece rakabesi (possesio) devlet elinde alıkonulmuş topraklar rejimi, Osmanlı Devleti'nde en geniş ölçüde ve en serbest bir şekilde tatbik edilebilmiştir. Bu rejimde,

toprağın kullanımı kendisine bırakılan sınıf, toprağı fiilen işleyen reâyâdır. Ancak, Osmanlı reâyâsının sahip bulunduğu haklar, Avrupa'daki "Serf"lerin sahip olduğu haklar ile mukayese edilemeyecek kadar daha medenî, daha insanî ve daha gelişmiştir. Serflerin içinde bulunduğu bu duruma karşılık Osmanlı reâyâsı hür insanlardı. Onlar, her türlü hukukî statüye sahiptirler. Bu sebeptir ki, Avrupa feodal toplum yapısında görülen köylü isyan ve ihtilallerine, son derece karışık dinî ve sosyal grupları bünyesinde toplayan Osmanlı Devleti'nde tarihin hiç bir döneminde rastlanmaz. Sınıf teşekkül ve kavgasına zemin hazırlamayan Osmanlı toplum yapısı, başka toplumlarla mukayesesi mümkün olmayan sosyal bir özellik arz eder. Batı insanının yüzyıllar boyu sürdürdüğü sınıf mücadelesini ve kölelikten kurtulma savaşının izlerini Türk sosyal hayatında görmek mümkün değildir.

Osmanlı Devleti kurulduğu ve daha sonra fethettiği memleketlerde, bir çeşit toprak köleliğinin mevcut olduğu düzensiz bir derebeylik nizamı ile karşılaşmıştır. Bu nizamın, toprak münasebetlerinde sebep olacağı düzensizlikleri önlemek için mevcut toprak düzenine süratle müdahale etmiş, toprağa dayanan asalete son vermek suretiyle, toprağı işleyenleri serf olmaktan çıkarmış, derebeylik yerine tımar sistemini, serf yerine tımar sahibi olan sipahi ile aralarında sadece akdî bir münasebet bulunan, bir çeşit aynî hak sahibi kiracıya benzer toprak mutasarrıflarını ikame etmiştir. Böyle bir toprak düzeni ise toprağın mülkiyetinin devlette olmasıyla mümkündür. Dolayısıyla Osmanlı hükümdarları, İslâm fetihlerinin başlangıcında olduğu gibi, fethedilen toprakların bir kısmının mülkiyetini halka bırakırken, bir kısmının rakabesini hazine için alıkoymuş ve sadece tasarruf hakkını halka vermiştir.

Başlangıçta, arazinin mülk ve mirî olarak ikiye ayrıldığı Osmanlı Devleti'nde, daha sonra arazinin tamamına yakın bir kısmı

mirî rejime tabi tutulmuştur.

Devlet, reâyânın elindeki toprağın miras yolu ile parçalanması, serbest alışveriş usûlü ile gelişigüzel sahip değiştirmesi ve borç için haciz edilmesi gibi sebepler ile müstakil küçük köylü işletmelerinin mevcudiyetini tehlikeye düşüren muameleleri önleyici hükümler koymuştur. Bu yüzden kanunnâmelerde "yer beyliktir, yerde bey'u sira ve hibe ve miras vesair tasarrufat şer'an ve örfen memnudur." Denilmektedir (10).

[6] Bir de Yeniçeri Ocağının acemileri vardır; aslında bunlara iç oğlanı dense de, bunları Saraydakilerden ayırmak için Şadi adı verilmektedir (10).

[7] İsmihan Sultan, H. 993 (1585) tarihinde loğusa döşesinde vefat etmiştir. Kabri, babasının Ayasofya camii avlusundaki türbesindedir (19, s.)

KAYNAKÇA:

[1] ÖĞÜT, C., Eyub Sultan - Hz. Halid Ebu Eyyub El Ensari (Meşhur Eyub Sultan), Cilt 1, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1955.

[2] KOÇU, R.E., İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 8, Cilt 10, Koçu yay., İstanbul, 1966-1971.

[3] EVLİYA ÇELEBİ, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt 1., Üçdal neşr., İstanbul, 1966 (Yayına hazırlayan: Zillioğlu, M., Sadeleştiren: Kuran, T.T.; Aktaş, N.).

[4] ARTAN, T., "Boğaziçi'nin Çehresini Değiştiren Soylu Kadınlar ve Sultanefendi Sarayları", İstanbul ve Kültür yay., Sayı 3, s.109-118, İstanbul, 1992 (T.E.T. Tarih Vakfı tarafından, İBB'nin katkılarıyla yayınlanmıştır).

[5] REFİK, A., Lale Devri, Pınar yay.-Ta-

rih yay. No.1, Büyükada-İstanbul (Mayıs 1912, Naşiri: Tanrıku, A. ve Enünlü, O.).

[6] TANMAN, M.B., İstanbul Tekkele-ri'nin Mimari ve Süsleme Örnekleri, Tipolo-ji Denemeleri, Cilt 1., İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İs-tanbul, 1997.

[7] d'AMİCİS, E., İstanbul 1874, Kültür Bakanlığı yay: 382 - Türk Sanat Eserleri Se-risi: 14, Ankara, 1981 (Çev. Akyavaş, B.).

[8] KUBAN, D., "İstanbul'un Tarihi Yapı-sı", Mimarlık, Sayı 5, S.25-48, İstanbul, 1970.

[9] DEMİRİZ, Y., Eyüp'de Türbeler, Kül-tür Bakanlığı yay:1050 - Tanıtma Eserleri Dizisi:14, Ankara, 1989.

[10] www.osmanlimedeniyeti.com, Os-manlı Saray Teşkilatı, 10.

[11] AKSOY; Ö., Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme, İTÜ Mimarlık Fakültesi, Doktora Tezi, Ak-gün Matbaası, İstanbul, 1968.

[12] ANON, "Sokullu Mehmed Paşa", Meydan - Larousse, Büyük Lugat ve Ansik-lopedisi, fasikül 108, s. 435 - 436, Meydan Gazetecilik ve Neşriyat İstanbul, 1972.

[13] AYVERDİ, E.H., Fatih Devri Sonla-rında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskanı ve Nüfusu, Vakıflar Umum Müdürlüğü neşr., Ankara, 1958.

[14] E.H., AYVERDİ; BARKAN, Ö.L., İs-tanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 953 (1546) Tarihli, İstanbul Fetih Cemiyeti Enstitüsü yay., sayı; 61, İstanbul, 1970.

[15] ÜLGEN, A.S., "Eyüp Sultan'da Haz-

ret-i Halit Manzumesi ve Çevresi", Selamet, Cilt 1, Sayı 12, s. 10-12, Kardeş Matbaası, Ankara, 1963.

[16] ANON, "Abide ve Yapı İşleri", Cum-huriyetin 50. Yılında Vakıflar, s. 15-150, Va-kıflar Genel Müdürlüğü yay., Ankara, 1973,

[17] KURAN, A., Mimar Sinan, Hürriyet Vakfı yay., İstanbul, Ekim 1986.

[18] BALTACI, C., XV.-XVI. Asırlarda Os-manlı Medreseleri - Teşkilat -Tarih, İrfan Matbaası, İstanbul, 1976.

[19] HASKAN, M.N., Eyüp Sultan Tarihi, Eyüp Beld. Yayınları, 1996

[20] CUNBUR, M., "Eyüp Sultan Kütüp-hanesi", Selamet, Cilt 1, Sayı 12, s. 7-8, Kar-deş Matbaası, Ankara, 1963.

[21] NİRVEN; S.N., İstanbul'da Fatih II. Sultan Mehmed Devri Su Medeniyeti, Kağıt ve Basım İşleri A.Ş., İstanbul, 1953.

[22] ÇEÇEN, K., Mimar Sinan ve Kırk-çeşme Tesisleri, İ.S.K.İ. Genel Müdürlüğü yay., İstanbul, 1988.

[23] NİRVEN; S.N., İstanbul Suları, Halk Basımevi, İstanbul, 1946.

[24] KUBAN, D., Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler, Arkeoloji ve Sanat yay., Deneme - Eleştiri Anı Dizisi: 1, İstanbul, 1982.

[25] KUMBARACILAR, İ., İstanbul Sebil-leri, Kültür Bakanlığı yay., İstanbul, 1938.

[26] TANIŞIK, İ.H., İstanbul Çeşmeleri, Cilt 1, Maarif Vekilliği Antikite ve Müzeler Müdürlüğü yay., Seri II, Sayı 3, İstanbul, 1943.